

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ALEKS. FRØLAND

BØGER

BOG
SALG

BOG
HANDLERE

omkring 1875

FORENING FOR BOGHAANDVÆRK

**BØGER, BOGSALG, BOGHANDLERE
OMKRING 1875**

Af samme forfatter:

Boghandelens reklamekalender
1937.

Boghandelens korrespondance
1938. 2. udgave. 1948.

Boghandlerpraksis
Vinduer, salgsbreve, annoncer, sælgere.
1939.

Omkring en hundredårsdag
Nogle træk om boghandel og boghandlere
i en vestjysk by. 1952.

Nogle blade af boghandelens humor
1940-1964.

Kundebetjening
En vejledning for boghandelens sælgere. 1953.
Tysk udgave 1955. Svensk udgave 1959.
Serbo-kroatisk udgave. 1966.

Dansk boghandel 1908
1958.

Østrigsk boghandel
1960.

Peter Nansen
Et forsøg på en vurdering. 1962.

Bog og handel
Udvalgte artikler. 1964.

Vore forgængere
Gyldendals personale gennem 100 år.
1968.

ALEKS. FRØLAND

BØGER
BOGSALG
BOGHANDLERE

omkring 1875

København 1969

FORENING FOR BOGHAANDVÆRK

*So eine Arbeit
wird eigentlich nie fertig*

GOETHE

Nærværende bogs tilblivelse skyldes en gennemgang af de her som DANSKE FORLAGS-FORTEGNELSER (DFF) betegnede forlagskataloger, der blev udgivet i anledning af møntskiftet i 1875. Et indbundet sæt findes i Gyldendals arkiv.

Min oprindelige tanke var at skrive en artikel om katalogerne, men arbejdet med dem førte til supplerende læsning og til undersøgelser af forskellig art. Stofmængden voksede, og æmnet er stadig langt fra udtømt. Men på et eller andet tidspunkt må der sættes punktum. Skæringsdagen kom, da jeg tilfældig stødte på det Goethe-citat, der er anbragt øverst på siden. Efter den tid har jeg – hvis jeg må sige det på den måde – kun gjort tilføjelser, der kunne ske ved hjælp af kommaer og semikolon.

Under mit arbejde med bogen har jeg mødt forståelse og opmuntring fra mange sider. Jeg takker ikke mindst Gyldendal og min kone, som har tilladt mig at ofre så megen tid på opgaven. Min kollega, Gyldendals arkivar Skat Jørgensen, har ydet mig stor praktisk hjælp og glædet mig ved sin interesse for bogen. Endelig retter jeg c/o dr.phil. Erik Dal og direktør Jørum Smith en tak til Forening for Boghaandværk, fordi den har villet optage bogen blandt sine publikationer. Dr. Dal skylder jeg tak for talrige nyttige vink under korrekturlæsningen. Overlærer Eli Reimer har interesseret forestået tilrettelæggelsen.

A. F.

INDHOLDSFORTEGNELSE

PLANEN

Forelæggelsen	9-14
Gennemførelsen	14-16
Registret	16-18

BØGERNE

Mængden	19-25
Udsendelsesformer / Priser	25-32
Til Collisions Undgaaelse	33-38

STRUKTUR OG ORGANISATION

Foreninger / Personer	39-46
Kommissionærvirksomhed	46-51
Samhandelen	51-62
Den lange arbejdsdag	62-71

KOMMUNIKATION

Internt.	72-79
Over for publikum	79-88

SÆRLIGE GRENE

Lejebiblioteker	89- 95
Føljetoner / Restoplag	95- 98
Kolportage	99-102
Nedsættelser	102-105

FORLAGENE

De tre store	106-118
De mellemstore	119-139
De mindre	140-162
Provinsforlag	163-166
Restoplag / Føljetoner	167-169
Efterskrift	170-171
 Billedfortegnelse	 173-174
Benyttet litteratur	175-177
Index	179-189

PLANEN

Forelæggelsen

1. januar 1875 trådte den lov i kraft, som medførte Danmarks overgang til kronesystemet. Rigsbankdaler, delt i 6 mark à 16 skilling, der var blevet benyttet siden statsbankerotten i 1813, blev afløst af den ny regningsenhed, kronen, delt i 100 øre. Værdien af en rigsbankdaler blev sat til 2 kr., af en mark til 33 øre, af en skilling til 2 øre. Helt det samme resultat gav disse omregninger ikke: 6 mark lig 1 rigsbankdaler blev til 198 øre; 96 skilling, også lig 1 rigsbankdaler, blev til 192 øre – i en tid, der i høj grad regnede med småpengene, slet ikke ubetydelige differencer. Reformen, der medførte, at alle værdiansættelser, priser, afgifter m.v. måtte regnes om, var til besvær for alle, men især for erhvervslivet.

Af boghandelen føltes besværet særlig hårdt, da på grund af det ringe bogsalg selv kurante bøger havde en utrolig lav omsætningshastighed. En lagerføring, der strakte sig over årtier, var ikke ualmindelig, ja, i de kataloger, som her skal omtales, fandtes der titler, som i de samme udgaver havde været i handelen i 100 år. Det betød, at boghandelen formentlig i højere grad end noget andet fag var afhængig af kataloger, dels de officielle som DANSK BOGFORTEGNELSE, dels de enkelte forlags. Hele systemet måtte nu revideres fra A til Ø.

I sig selv var dette et ikke ubetydeligt arbejde, men desuden havde faget gennem det meste af et århundrede indstillet sig på faste bogpriser, således at alt, hvad der her kunne medføre usikkerhed, opfattedes som krænkelse af noget helligt. Heller ikke må det overses, at de fremherskende rabatsatser: $8\frac{1}{3}$, $12\frac{1}{2}$, $16\frac{2}{3}$, 20, 25 og $33\frac{1}{3}\%$ = $\frac{1}{12}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{3}$ med undtagelse af en enkelt sats egnede sig bedre for en regningsenhed, der deltes i 96, end for en, der deltes i 100.

Under disse omstændigheder ville et katalog indeholdende alle erholdelige bøger fra alle forlag være til stor hjælp, og det var dette forhold, som en af fagets ledende skribenter, forlæggeren OTTO B. WROBLEWSKI, i god tid var opmærksom på. I NORDISK BOGHANDLERTIDENDE for 20. februar 1874, altså på det nærmeste et år før reformens ikrafttræden, skrev han sin igangsættende artikel, »Møntreformen og Bogpriserne«.

Han pegede først på de besværligheder, som møntskiftet ville medføre, og kom derefter med to forslag. Det ene gik ud på, at »enhver Forlægger bør udarbejde og samtidig med Møntreformens Ikrafttræden udgive et Katalog over hele sit Forlag, det være stort eller lille, og tillige over sine Commissionsartikler, med Prisangivelse i Krone og Øre«. Det andet forslag var, at der skulle fremstilles et samlet lagerkatalog: »en complet Bogfortegnelse over alt hvad der for Tiden findes tilkjøbs i den danske Boghandel, beregnet i Krone og Øre. (...) En Leilighed, som ingen-sinde vil vende tilbage saa gunstig, frembyder sig, og først da kan den rette Nytte af hver Enkelts Arbeide høstes.«

Wroblewski forudsatte sangvinsk, *for* sangvinsk, at enhver forlægger selv kunne lave et tilfredsstillende katalog.

Han tilføjede: »Tilbage staaer da kun at finde en literair dannet og i Bogvæsen kyndig Mand, som vil paatage sig Sammendragningen; dette vil vel ikke være saa vanskelig, og hermed er Sagen jo færdig.«

Hans forslag var et ord i rette tid. Allerede 14 dage senere bragte Boghandlertidende to nye indlæg om problemet. Det ene kom fra den senere boghandler og antikvar G. Torst, der i 1874 arbejdede som medhjælper i Leipzig. Han stillede sig sympatisk til tanken, men troede ikke, at et lagerkatalog som det af Wroblewski foreslåede ville have chancer for at blive gennemført i praksis. I stedet foreslog han realistisk et katalog eller rettere en katalogsamling i smag med den amerikanske UNIFORM TRADE LIST ANNUAL, skabt af *The Publishers' Weekly's* tyskfødte grundlægger Frederick Leytpoldt og netop 1873 udsendt i sin første årgang. Denne Trade List indeholdt »Forlagskataloger fra 220 nordamerikanske Firmaer, som hver for sig have ladet deres Forlagskatalog trykke (men Alle dog saaledes, at Formatet bliver eens) ganske som ethvert Firma ønskede det. Alle have de nu til et bestemt Firma indsendt et vist Antal af deres Kataloger, og vedkommende Firma har ladet alle disse Kataloger indbinde, forsynet Værket med et Register over alle Forlæggerne, hvis Kataloger følge i alfabetisk Orden, samt med en Fortegnelse over de enkelte Videnskaber, og under hver Videnskab staae de Firmaer anført, som have Bøger, der behandle det paagældende Thema i deres Forlag. Dette Værk uddeles nu gratis i New-York.« Som det ses, anvendte Torst ordet forlag dels som betegnelse for et forlagsfirma, dels om den af et forlag udgivne samlede bogmængde. Andre af de citerede ældre forfattere gør det samme, hvad der er nyttigt at have i erindring.

Boghandlertidendes andet indlæg var fra en provinsboghandler, der slog til lyd for, at nu da priserne alligevel skulle regnes om, burde forlæggerne benytte lejligheden til at runde dem så meget op, at den utilstrækkelige boghandlerrabat kunne forhøjes, mens han ikke kom ind på selve kataloget eller dets udformning. Det gjorde derimod bogtrykkeren P.G. Lydiche i et senere nummer. Han foreslog, at trykningsarbejdet efter indhentede tilbud skulle overlades een bogtrykker. Han argumenterede forstandigt, at herved kunne det lade sig gøre »at fremstille Kataloger i en ensartet Form og paa en saa lidet bekostelig Maade som muligt«. Hans råd blev ikke fulgt.

På et den 14. april afholdt møde udtalte Boghandlerforeningen i Kjøbenhavn, i dag Den danske Forlæggerforening, det »som ønskeligt, at d'Hrr. Forlæggere have nye Forlagscataloger færdige den 1ste Januar 1875, samt at disse trykkes og udstyres eens, i hvilken Henseende det antages for hensigtsmæssigt, at Catalogerne trykkes i Postilformat, helst med Corpus, dels Fraktur, dels Antiqua, eftersom Værkerne selv ere trykte, samt at Firmaet anbringes over hver Side, idet herved Samlingen af alle Cataloger i eet Bind lettes, og Afbenyttelsen bliver bekvemmere. (...) Et Ændringsforslag, at trykke Catalogerne helt igjennem med Antiqua, blev forkastet, idet der var lige mange Stemmer for og imod.«

I et senere, anonymt indlæg blev der slået til lyd for, at der kun burde anvendes eet skriftsnit, »hvad enten man nu vælger Fraktur eller Antiqua«. * foran titlen kunne da markere, når den pågældende titel var med en anden skrift end den i kataloget benyttede. Med denne fremgangsmåde ville forlæggerne kunne »føle sig meget tilfredse, især naar de

skulle betale Regningen for Trykningen; thi de ville da see, hvad de have sparet.«

Herefter var der stille i Boghandlertidende om sagen indtil 2. oktober, da bladet redaktionelt bragte en påmindelse, »Vore Forlagscataloger«. Det oplystes her, at det havde været umuligt at opdrive den amerikanske *Trade List Annual*. Forbindelsen med amerikansk boghandel var ubetydelig, selv om Boghandlerforeningen – til pynt? – havde fastsat omregningskurs for dollars = 6 kr., og kommissionærfirmaet E. Steiger i New York i en annonce i Boghandlertidende i 1869 havde tilbudt regelmæssig ugentlig tilsendelse af amerikanske bøger og tidsskrifter, selvfølgelig via Leipzig, dengang verdensboghandelens ubestridte hovedstad. Men, hed det videre i Boghandlertidendes artikel, »vi kunne henvise de Colleger, der ville gjøre sig bekjendt med, hvorledes Planen var realiseret i Udlandet, til den i London iaar udgivne REFERENCE CATALOGUE OF CURRENT LITERATURE [man var ikke stiv i engelsk], der er udarbejdet efter samme Princip, og hvoraf flere Exemplarer findes her i Byen. Denne Bog begynder med et alfabetisk Register over de Forlæggere, hvis Cataloger ere indlemmede i Bindet, samt har derefter en alfabetisk Fortegnelse over alle Titlerne med Angivelse af Forlæggeren og Sidetallet i hans Catalog.«

Det nævnes i artiklen, at antallet af disse titler var 14.000, hvad der må have været stærkt i underkant. I samtidens engelske fagpresse, citeret i *The Booksellers* hundredårsnummer 1958, hed det om kataloget: »It is the fattest octavo volume ever published, contains about 3200 pages and weighs 7 lb.« Det er usandsynligt, at der i gennemsnit kun var $4\frac{1}{2}$ titel pr. side. Desuden var 14.000 engelske

titler lavt i sammenligning med den danske titelmængde, selv om engelske forlag, på enkelte undtagelser nær, aldrig har dyrket en så ekstrem lang lagerføring af bøger som deres danske kollegaer.

Hvorom alting er: Det var dette monstrum af et katalog, der blev forbilledet for det danske.

Gennemførelsen

Den foreslåede udsendelsesdag, 1. januar 1875, da mønt-reformen trådte i kraft, blev selvfølgelig ikke overholdt af alle forlag. Arbejdet organiseredes ikke. Der var ingen hovedredaktion til at rykke, og fra Boghandlerforeningen kom der blot vage henstillinger.

En del kataloger blev færdige til tiden; hvor mange lader sig ikke med sikkerhed fastslå. I Boghandlertidendes ugentlige bogfortegnelse blev de ikke optaget, og forlagene averterede dem ikke, bortset fra at nogle enkelte blev nævnt en passant i annoncer i anden anledning. Et par tidligt udkomne kataloger blev individuelt anmeldt, det ene med kritik på grund af det fra normen afvigende format, det andet med anerkendelse på grund af den literært værdifulde annotering.

Katalogerne havde ingen fællestitel og fik det heller ikke ved registrets udsendelse et par år senere. På dettes titelblad står: REGISTER / TIL DE EFTER / MØNTFORANDRINGENS INDFØRELSE / UDGIVNE DANSKE / FORLAGS KATALOGER. / UDARBEJDET / AF / JUL. BIDSTRUP. For citeringsformål er det en tung benævnelse. På ryggen af det i to vælskbund indbundne sæt, der ligger til grund for nærværende fremstilling, kaldes de imidlertid DANSKE FORLAGS-FORTEGNE-

SER, et håndterligt navn, som vil blive benyttet i det følgende, oftest forkortet til DFF.

Bidstrup registrerede i alt 37 kataloger, heraf 36 individuelle. Et var kollektivt og dækkede 15 mindre forlag. Samlingen gav således oplysninger om 51 firmaers bogbestand. Efter afslutningen af registret udkom der endnu et par kataloger, og i sin anmeldelse af registret i Boghandlertidende nævnede Andr. Dolleris otte forlag, som burde have deltaget, men ikke gjorde det. Da Boghandlerforeningen i 1875 havde 26 medlemmer, var der m.a.o. flere forlag uden for foreningen end indenfor. Provinsforlag var afskåret fra at blive optaget som medlemmer.

Omfanget af DFF opgjorde Dolleris til ca. 90 ark, altså omkring 1500 sider. I det ydre er katalogerne yderst forskellige; ikke engang de ledende forlag havde stukket hovederne sammen for at opnå nogenlunde ensartethed. Formatet, i beskåret stand 12×18 cm, blev overholdt, men papiret var af vidt forskellig art, og 24 bogtrykkere havde været på færde i stedet for, som af P. G. Lydicke før starten foreslået, kun een.

Boghandlerforeningens henstilling om at trykke titlerne med fraktur eller antikva i overensstemmelse med selve bøgerne blev kun fulgt af få forlag, dog af tilstrækkelig mange til at vise frakturens dominans i de ældre publikationer. En af R. Paulli foretaget undersøgelse viser, at netop i de år passerede fraktur / antikva-procenten 50-50-stregen. I takt med den almindelige udvikling foretrak de fleste forlag antikva i deres kataloger.

Redaktionelt og bibliografisk boltrede nonkonformiteten sig. Nogle forlag tog udsolgte ting med, hvad der stred mod lagerkatalog-princippet, andre gjorde det ikke. Man

kan have ønsket at spare boghandlerne for forgæves henvendelser eller at hævde forlagets literære ejendomsret, hvis man ikke blot har villet give kataloget fylde. Nogle forlag angav, hvis en bog var nedsat i pris, i nogle tilfælde med både før- og nupris, andre ikke. Jævnlig, men langt fra altid blev sidetal meddelt. Trykkested blev som regel udeladt, til gengæld anførtes ofte trykkeår.

De fleste forlag oplyste, at deres kataloger indeholdt både forlags- og kommissionsskrifter. De sidste, der som regel var mange, blev oftest markeret med * foran titlen. Den sjældnere fulgte fremgangsmåde, at sætte * efter titlen, blev formentlig anvendt for at tilsløre omfanget af kommissionsskrifter i forhold til de egentlige forlagsartikler. De fleste kommissionsskrifter var hæfter af den art, som en forfatter beder sin boghandler overtage forhandlingen af, men praktisk taget alle forlag havde jo også egen boglade. En række selskabs- og officielle publikationer var naturligvis i kommission. Påfaldende mange forfattere var repræsenteret på samme forlag med både forlags- og kommissionsskrifter, og et stort antal forfattere udgav bøger på mere end et forlag.

Registret

Registret til DFF blev som nævnt udarbejdet af JUL. BIDSTRUP (1848-1910). Som hans navn antyder, var han bornholmer af fødsel. Han opnåede efterhånden en smuk position som genealog og var ved sin død ansat som registrator i Rigsarkivet. *Dansk biografisk Leksikon* omtaler ikke hans indsats som bibliograf.

For at registret kunne gøres færdigt, måtte enkeltkatalogerne foreligge. Dette tog sin tid, og forinden havde

Bidstrup været ude for i hvert fald een ubehagelighed. I Boghandlertidende for 11. februar 1876, med andre ord mere end et år efter møntreformens ikrafttræden, opfordrede han de forlag, som endnu ikke havde udgivet kataloger, til deltagelse i det ovenfor nævnte fælleskatalog, hvor en side kostede 8 kr., en halv 5 kr. Opfordringen blev taget ham ilde op af den skriveglade, initiativrige, men noget kværlantisk anlagte Immanuel Rée (II), der kom med formalistiske indvendinger og brokkede sig over prisen. Desuden gjorde han gældende, »at det er *aldeles ligegyldigt*, om Registeret kan udkomme nogle *Maaneder før eller senere*. (...) Først og fremmest maa der samles saa mange Forlagskataloger, anført med ny Møntberegning, som mulig.«

Denne tankegang kunne Bidstrup ikke bifalde, han ønskede forståeligt nok at få et træls, hverken morsomt eller godt betalt arbejde fra hånden. Sagligt stod han stærkt: der måtte være en grænse for, hvor længe et register kunne udsættes, hvis det skulle blive til nytte som arbejdsredskab og kunne forventes at blive solgt, ligesom en redaktør ikke i det uendelige kunne rykke forsømmelige indsendere. At Rées indlæg var udtryk for vidtdreven økonomisk smålighed øgede ikke værdien af hans kritik.

I hvert fald: i april 1877 kunne registret udsendes. Det kom på *Forlagsinstituttets Forlag*, et bifirma under Bergmann & Hansen, Th. Køster, der næppe spandt silke på foretagendet. Prisen var kr. 4.50 brutto, 3.50 netto kontant for en bog på 90 tospaltede sider med rundt 120 henvisninger pr. side, i alt ca. 10.800. Dette tal angav ikke titelmængden i selve katalogerne, da mange henvisninger gjaldt mere end en titel. Bidstrup benyttede den fremgangsmåde,

at når en forfatter havde udgivet flere bøger på et forlag, nøjedes han med at nævne den første titel med tilføjelsen »fl.« og derpå forlagets navn og sidetallet i dets katalog.

Under H. C. Andersen var der fx to henvisninger: »Saml. Skr. fl. Reitzel« og »Ravnen fl. Schuboth«.

Henvisningen til Reitzel gjaldt 58 titler, den til Schuboth 2. H. C. Andersen var trofast mod sin egentlige forlægger, hvad langt fra alle forfattere var. Henvisningen til Schuboth var for øvrigt ikke udtømmende. Som følge af tidens snørklede bibliografi manglede skuespillet *Den Usynlige paa Sprogø*, som indgik i Schuboths efter titler ordnede skuespilserie.

Med hensyn til registrets fuldstændighed og pålidelighed er det rimeligt at henvise til en samtidig dom. I sin udførlige og positive anmeldelse i Boghandlertidende for 6. april 1877 skrev *Andr. Dolleris*: »Hvad dette [registret] angaaer, da er det et saa lidet lønnende Arbeide, Hr. Bidstrup har paataget sig, at det ville være utaknemmeligt at paaapege saadanne Feil, som kun vanskelig kunde undgaaes.« En nutidig benytter af registret konstaterer, at der findes fejl, men at man skal lede efter dem. Bidstrup kunne godt være sit arbejde bekendt.

BØGERNE

Mængden

Det er fristende at sammenligne dansk litteratur i årene før det moderne gennembrud med en tilgroet fjord. Der fandtes både ynde og skønhed, men det var så som så med friskheden.

En gennemgang af DFF bekræfter denne forestilling. På mange af disse kataloger passer betegnelsen tilgroet bogstavelig: en helt utrolig mængde småtryk og forældede udgivelser vanskeliggør overblikket og får den kurante litteratur til kun at syne lidt. At nogle forlag som nævnt i deres lister medtog udsolgte ting fremmede ikke overskueligheden.

Det er ubilligt at gå i rette med en tid, der ligger næsten hundrede år tilbage og er afskåret fra at forsvare sig. De gamle forlæggere kan have været bundet af hensyn, vi ikke kender, men man fristes unægtelig til at bebrejde dem, at de ikke benyttede møntreformen som en anledning til at rydde op i junglen. Mon de ikke også har haft lyst til det, når lagerplads og -leje indgik i overvejelserne? Selv det progressive Gyldendal havde et lagerrum, som personalet kaldte »Evigheden«. Faktum er imidlertid, at en tilbunds-gående oprømning ikke fandt sted. Misforstået forfængelighed har sikkert jævnlig spillet ind.

Med henblik på nærværende fremstilling er titelmængden i DFF talt sammen forlag for forlag. Resultatet blev mellem 17 og 18.000 dengang i handelen værende udgivelser, altså en væsentlig større titelmængde end den i det engelske CATALOGUE OF CURRENT LITERATURE, hvis Boghandler-tidendes skøn var rigtigt. Udsolgte ting er ikke talt med, og en bog, der kunne fås både hæftet og indbundet, er regnet som een titel. Tallet må tages med forbehold, da katalogernes forskellige redaktionelle og typografiske udformning vanskeliggjorde nøjagtigheden, og da der jævnlig var usikkerhed med hensyn til, når serier, tidsskriftrækker o. lign. skulle regnes som een eller flere udgivelser.

Ville det tilsvarende tal for en nogenlunde fuldstændig samling danske forlagskataloger af i dag blive større? Antagelig ikke, men de optagne bøgers gennemsnitsalder ville også være væsentlig lavere.

Kort, prospekter, portrætter m.v., som så at sige alle lidt større forlag dengang udgav, og som de i deres kataloger medtog i særlige afdelinger, er talt op for sig og ikke medregnet i ovenstående tal. Deres antal er opgjort til ca. 1300.

Det er naturligt at spørge, hvordan en lagerbestand på 17-18.000 titler forholdt sig i størrelse til datidens løbende bogproduktion. Her er det så heldigt, at boghandleren *Th. Michaelsen* i et foredrag på det nordiske boghandler-møde i København 1884 fremlagde resultatet af sine optællinger i J. Vahls DANSK BOGFORTEGNELSE FOR AARENE 1869-80. Han opgjorde det samlede titeltal for denne tolv-års periode til 10.900, heri medregnet dagblade og tidsskrifter. Ca. 1600 skrifter eller omkring en syvendedel af det samlede antal var ikke i boghandelen. Regnet ud pr. år

giver det et gennemsnit på ca. 900 udgivelser, hvad der stemmer pænt overens med, at den årlige *Dansk Bogfortegnelse* for 1875 indeholdt ca. 700 titler. Dette katalog medtog kun en lille del af de *ikke* i handelen værende skrifter og slet ingen aviser. Efter dette og tiårets øvrige årskataloger at dømme var strømmen af portrætter og prospekter aftagende i slutningen af halvfjerdserne.

Th. Michaelsen nøjedes ikke med at redegøre for hovedtallene. Han oplyste, at af de 10.900 titler tilhørte 2785 skønlitteraturen, altså godt en fjerdedel af tolvårets samlede produktion, og han specificerede yderligere: lyriske og episke digte samt visesamlinger 434, dramatiske digte 375 (243 originale, 132 oversatte), danske og norske romaner og fortællingsamlinger 466, oversatte ditto 825.

Th. Michaelsen gik endnu videre med sin opdeling, idet han foretog en opgørelse af styrkeforholdet mellem hvad han kaldte den ny og den ældre skønlitteratur. Den ny retnings begyndelse daterede han til 1872, da Holger Drachmann udsendte *Digte*. Den var i tolvårskataloget repræsenteret med 71 titler; i DFF, hvis vigtigste kataloger var afsluttet pr. 31. december 1874, var tallet selvfølgelig væsentlig mindre. Af forfattere af den ældre skole, som levede og skrev mellem 1869 og 1880, udkom der i de tolv år ifølge Michaelsen 111 skrifter. Publikums interesse for de to retninger aflæste han af optrykkene: 23 for den ny retning, 36 for den ældre. Procentvis stod de med andre ord afsætningsmæssigt nogenlunde lige.

Hos flere forlag havde Michaelsen indhentet oplysninger om oplagenes størrelse. Nogle få eksempler skal anføres. I tolvårsperioden blev Bjørnstjerne Bjørnsons *Fortællinger* 1-2 udsendt i tre oplag på tilsammen 30.000 eksemplarer,

hvortil måtte lægges enkeltudgavernes oplag, af *En glad Gut* alene 6000. Af Ingemanns fire historiske romaner blev der udsendt i alt syv optryk, tilsammen 38.500 eksemplarer. H.C. Andersens *Eventyr og Historier* kom i to forskellige udgaver, i alt 20.200 eksemplarer, mens hans *Skrifter* 1-15 2. udgave udkom i 7000. *Hjortens Flugt* kom i 11.500 eksemplarer, *Adam Homo* i 3000. Paludan-Müllers oplagstal var i det hele beherskede: hans *Poetiske Skrifter* 1-8 kom ligeledes i 3000. Men visst solgtes der bøger, når de var af forfattere som de her nævnte og havde et publikum både i Danmark og Norge.

Ingen oversættelser af forfattere af den moderne retning havde nået nye oplag, fastslog Michaelsen. Til gengæld blev der af Fritz Reuters *Landmandsliv* trykt tre oplag på i alt 5500 eksemplarer, og flere af denne forfatters mindre ting kom i to eller tre oplag.

Angående salget af tysk litteratur på originalsproget herskede der i halvfjerdserne den opfattelse, at det var gået stærkt tilbage efter treårskrigen og 1864. Det er formodentlig rigtigt, men aversionen mod tysk var dog ikke konsekvent. I *Erindringer fra mine Læreaar*, d. v. s. årene 1877-1887, fortæller J. L. Lybecker, at da *Ambrosius*-manien i slutningen af halvfjerdserne gik over landet, blev Molbechs skuespil i en Reclam-udgave, dengang 20 pf., solgt »i Hundredvis herhjemme vistnok til ikke ringe Skade for Originalen, der kostede 2 Kroner, men jo i øvrigt oplevede Oplag paa Oplag«. Her drejede det sig altså om en dansk til tysk oversat bog, hvor mennesker for at spare et par kroner købte oversættelsen.

Sammenfattende gjorde Michaelsen, hvis sympatier, hans upartiskhed til trods, nok var på det gamles side, den

literære situation op ved at citere en Poul Martin Møller'sk strøtanke fra 1820: »Hvo, der opvoxer i en aandelig Revolutionstid, foragter de gamle Udtryk for Livets Maal og de høieste Ideer. Ingen Anskuelse vækkes derved hos ham, og han anser de Former for betydningsløse, som dog ere Gjenlyd af et forhen kraftigt Ord. Men den Graahærdede, der saa det skønne Tempel i sin fulde Glands, tilbeder endnu dets Ruiner. Oldingen beleer og ynker det Nye, Ynglingen hader og ødelægger det Gamle!«

Tilbage til DFF, nærmere bestemt til faglitteraturen. I sine mange forgreninger løb denne op i et meget stort antal titler. Der forekom ikke mindst en mængde historiske arbejder, talrige af ældre dato, fx var adskillige polemiske skrifter fra de to slesvigske krige stadig i handelen. Den teologiske literatur var endnu rigere. Det drejede sig dels om reelle bøger, dels om en mængde enkeltprædikener, fejdeskrifter, opbyggelige hæfter. Af de sidste var der i kommission hos Vilh. Prior en serie på i alt 212 numre. Så at sige alle forlag udgav kristelig literatur.

Som et tidstypisk træk kan de ikke få anti-mormonske skrifter nævnes, hovedsagelig udsendt af provinsforlag. Oplagsmæssigt betød de pro-mormonske traktater ifølge Michaelsen endnu mere. Han nævnede oplagsangivelser som 121.000, 45.000, 39.000, 37.000. Mon der ikke har været tale om internationale oplag? Tal som Michaelsens forekommer usandsynligt store for et så lille marked som det danske, selv om skrifterne i stort omfang må antages at være blevet uddelt gratis.

Populærvidenskabelig literatur, der omfattede ikke få større værker, kom især hos P.G.Philipsen, Forlagsbureauet, Fr. Wøldike. Rejsebøger og naturhistoriske arbej-

der var store grupper, hvorimod det var småt med teknisk litteratur. Industrien var jo kun i sin vorden.

Bøger af forfattere, der satte problemer under debat, var også sjældne, men navne som Darwin, Stuart Mill, Renan, Strauss sås dog. Den socialistiske litteratur, som netop i halvfjerdserne var ved at vokse frem, kom stort set på privatforlag og var derfor ikke med i DFF. Da den foran nævnte Immanuel Rée engang havde taget en skriftserie af denne art i kommission og indholdet af et hæfte vakte anstød, undskyldte han sig i Boghandlertidende med, at han ikke havde fået set det igennem, ellers ville han sandelig ikke have expederet det; fortsættelsen ville ikke komme hos ham. Genren havde ingen ven i redaktøren af Boghandlertidende, men han afviste på den anden side et krav om, at han skulle nægte optagelse af annoncer om den; bladets opgave, hævdede han, var at informere om bøger uanset deres art. Flere indsendere beskæftigede sig med fænomenet. En af dem, en boghandler i Hobro, ønskede, at Boghandlerforeningen skulle skride ind mod vendingen »Faas i alle Boglader«, når den forekom i bekendtgørelser om sådan smudslitteratur, og han spurgte, om postvæsenet virkelig var forpligtet til at omdele bevægelsens blade. Han var så rabiatt, at hans forretning led under det.

Bogproduktionen var fri, men virkede alligevel dirigeret: forfatterne skrev og forlagene udgav bøger for et mindretal af befolkningen. Den tilvækst af nye køberlag, der taltes en del om, blev der ikke taget meget hensyn til; velmenende folk ovenfra ønskede at bestemme, hvad jævne mennesker skulle læse. Boghandlerne, som de var flest, synes at have været lige så konservative som flertallet af deres kunder. Selv et så fortjenstfuldt foretagende som skrifterne

fra Udvalget for Folkeoplysnings Fremme ser ud til at være blevet mødt med lunkenhed; sandsynligvis har udvalgets salgs- og gavepolitik ikke tiltalt en stand, der skulle leve af at sælge bøger. I øvrigt ser oplagene af udvalgets bøger ud til at have været pæne, men ikke egentlig store. Da Gyldendal i 1887 trykte en folkeudgave af Leonora Christines *Jammersminde* i 5000 eksemplarer og delte oplaget med udvalget, var dettes part 3300. I nogle artikler, som senere vil blive omtalt, var Otto Borchsenius inde på den tanke, at udvalgets bøger måske var for højtidelige af udseende i betragtning af det publikum, de henvendte sig til. Frihedsstøtten, bøgernes bomærke, mente han, kunne desuden vække minder af ubehagelig karakter. Der var nok noget om snakken, men der skulle gå endnu en årrække, inden det store forlagsmæssige fremstød for populærlitteraturen blev gjort. I halvfjerdserne var Ernst Bojesen endnu blot billedforlægger og københavnsk fornøjelsesråd.

Udsendelsesformer / Priser

Bøgernes typografiske og kunstneriske udstyr falder uden for denne fremstillings rammer, men perioden har jo ikke fået det bedste eftermæle i så henseende; F. Hendriksen stiftede først Forening for Boghaandværk i 1888.

Om *udsendelsesmåden* bør der siges et par ord. De fleste bøger blev solgt hæftet, hvad der var en forholdsvis ny foreteelse og et fremskridt sammenlignet med salget i rå materie, d. v. s. i løse, i læg samlede ark. For visse bøgers vedkommende holdt denne fremgangsmåde sig langt ind i århundredet, især for sådanne ting, der blev indbundet lokalt af de mange bogbinderboghandlere.

Det var fra 1820'erne, at man herhjemme begyndte at forsyne bøgerne med trykte omslag, hvortil i stort omfang titelsidens sats blev anvendt, jævnlig omgivet af en ramme, der da kunne gå igen på omslagets bagside, undertiden suppleret med en vignet. I *Den danske Bog*, hvorfra disse oplysninger er hentet, siger dr. Lauritz Nielsen ikke noget om, hvornår forlagene gik over til at benytte bag- og inder-sider til reklamer for forfatterens tidligere produktion, eventuelt for andre udgivelser på det pågældende forlag. Reitzels udgaver af H. C. Andersens æventyr havde tekster af den art fra 1849, og i Gyldendals arkiv er der fundet eksempler fra omkring 1860.

I halvfjerdserne fandtes blot et fåtal af bøgerne i forlags-bind; det var mest bøger med gaveappet, der blev udbudt på denne måde. De såkaldte komponerede bind eller pragt-bind var dukket op omkring 1850, muligvis lidt tidligere, til at begynde med oftest fremstillet i Tyskland, men efterhånden mer og mer dansk producerede. Der kan henvises til R. Paullis interessante undersøgelser, publiceret i *FUND OG FØRSKNING* for 1960 og 1961. Blandt bogbinderne var D. L. Clément foregangsmand på området, han indkaldte tyske presseforgyldere; blandt forlæggerne gik P. G. Philipsen i spidsen, hvad der bliver lejlighed til at sige mere om under omtalen af hans forlag. Det kan undre, at C. A. Reitzel, der udgav så mange gavebøger, som firmaet notorisk førte indbundet, ikke oplyste noget herom i sit katalog i DFF. Af Gyldendals katalog i samlingen får man det indtryk, at forlaget lod forholdsvis flere norske bøger indbinde end danske. Var det sværere at få bøger indbundet lokalt i Norge end i Danmark, således at norske bogkøbere oftere end danske forlangte bøgerne indbundet?

Større værker kom i *hæfter*, også en del bøger af ikke særlig stort omfang. Bindsubskription var noget helt ualmindeligt. Det var øjensynlig en fastslået tankegang, at kun ved at udsende et værk i de billigst mulige småenheder kunne dets salgsmuligheder udnyttes fuldt ud. Det kan fx nævnes, at da Gyldendal efteråret 1869 udbød 2den godt-kjøbsudgave af Vilh. Bergsøes *Fra Piazza del Popolo* komplet til en pris af 2 rbd. 48 sk., blev der samtidig åbnet en hæftesubskription på romanen.

Hæftesystemet havde flere fordele, især når det drejede sig om nyheder, hvis salg ikke på forhånd kunne beregnes. Ved at trykke et noget, men ikke meget større antal af 1. hæfte end af værket som helhed fik forlagene et propagandamateriale, som boghandlerne kunne sende interesse-rede kunder til gennemsyn. Derfor leveredes som regel en subskriptions hæfte 1 i rigelig mængde à condition, undertiden også dens hæfte 2, og forlagene tog det ikke så nøje med, om en del førstehæfter gik tabt og af boghandlerne forlangtes godskrevet som »Bortkommet ved Udsendelse til Gennemsyn«. Dog forekom det, at boghandlerne klagede over bristende kulance fra forlæggerside på dette punkt. At boghandlerne måtte betale for samtlige hæfter af en subskription i det omfang, de fik subskribenter, kunne der fornuftigvis ikke indvendes noget imod; de tog selv betaling for det hele. I ikke få tilfælde kom forlagene i den situation, at de i Boghandlertidende måtte tilbagekalde à c.-leverede førstehæfter, fordi de manglede eksemplarer til effektivering af fastregningsordrer.

Til fordelene ved udgivelse i subskriptionsform regnes i vor tid den mulighed, som forlaget herved får til at regulere oplaget efter publikums tilslutning. Bevarede opteg-

nelser tyder på, at dette forhold ikke spillede større rolle i datiden, men man kendte faktisk heller ikke subskriptioner, som slog an i uventet stor stil. Det oplag, der blev fastsat ved planlæggelsen, blev som regel fastholdt værket igennem.

Det foretrukne interval mellem hæfterne ved populære subskriptioner var 2 à 3 uger, men store afvigelser fra værk til værk forekom, somme tider også m.h.t. den enkelte subskription. På dette punkt spillede forfatterens aflevering af manuskript og forlæggerens økonomiske situation ind. Af upræcise subskriptioner var der adskillige.

Derimod var det selvfølgelig af stor betydning for forlagene, at subskriptionerne takket være den successive fremstilling krævede mindre kapitaludlæg, fordi pengene begyndte at komme tidligere hjem end for komplette værkers vedkommende, selv om denne fordel tilsløredes noget ved den lange kreditydelse til boghandlerne.

Men der var unægtelig gener ved hæftevæsenet. Både for forlag og boglader betød det stærkt øget ulejlighed, hvad der i en tid med nærmest sygelig flid og lave lønninger dog måske ikke mærkedes stærkt. For subskribenterne må opbevaringen af de mange hæfter have været til besvær, og der har givetvis jævnlig manglet hæfter, når et værk skulle til indbinding. Som regel, men langt fra altid, var der adgang til at forlange hæfter til komplettering; der var ofte gnidninger i denne anledning. For boghandelens ansæelse var systemet ikke ubetinget gavnligt: faget som helhed led under de mindre stabile forlæggers og forfatters uefterrettelighed, og selv om det, som man kunne kalde subskriptionskulturen, d. v. s. forståelsen af at en subskription var bindende, må have været stor, opstod der for bog-

handlerne hyppigt den kalamitet, at kunderne ikke aftog samtlige hæfter, fx som følge af flytning eller dødsfald. Det førte til rivninger mellem sortiment og forlag.

Det korte af det lange er, at systemet ikke blot blev brugt, men misbrugt ved for mange små og billige hæfteudgivelser. V. Pio udsendte fx i 1872 et optryk af Renan: *Jesu Levnet*, 24 oktavark, i 12 hæfter à 8 skilling. Det har næppe betydet meget for afsætningen af en bog af den art, og det hjalp i hvert fald ikke. Allerede i 1875 var bogen nedsat til 1 kr., d. v. s. halv pris.

Hvis salget af en originalsuskription svigtede, forsøgte forlagene ofte med en »ny *Subskription*«. Prisen ændredes normalt ikke, men hæfterne forsynedes med nye omslag. Det eneste sikre ved fremgangsmåden var besværet og udgifterne; et værk, som mennesker ikke vil have, bliver ikke mere attraktivt af, at det skifter omslag. Lybecker fortæller i sine erindringer, at han i begyndelsen af sin læretid var med til at udskifte omslagene på en Molière-oversættelse hos Høst & Søn i tre bind. Fremstødet resulterede i siger og skriver ni abonnenter.

Alligevel holdt faget fast ved subscriptionsformen. I halvfjerdserne fandt bekymrede sjæle ud af (som det er sket både før og siden), at der burde gøres noget mod »den slette Romanlecture«, hvormed samvittighedsløse outsiders-forlæggere gjorde deres bedste for at fordærve folkets smag og moral. En boghandler fremsatte den idé, at *Gjengehøvdinden* og andet folkelig-literært arvegods skulle udsendes i hæfter til 10, 12 eller 15 øre, gerne »uden Omslag og til Nød uden Hefning«. Det ses ikke, at hans velmente forslag nød fremme. Trods alt har vel forlagene ment, at der måtte være en kant, og det kan jo også tænkes, at nogle

har forstået, at der skulle mere til at ændre smagen end en trods alt meget begrænset prisreduktion.

Set med nutidens øjne var halvfjerdsernes *bogpriser* rørende lave, og der er heller ikke tvivl om, at branchen gjorde sit bedste for at holde dem nede. Boghandlertidende og anden samtidig litteratur viser en gennemført stræben efter at producere og sælge billigst muligt. For menigmand var bøgerne imidlertid dyre nok.

Til den følgende halve snes eksempler fra DFF på bogpriser er der valgt forfattere og titler, som også siger nutidslæsere noget, og hvor det i flere tilfælde er muligt at foretage sammenligninger med priser i dag. Vilh. Bergsøe: *Fra Piazza del Popolo*, 3. oplag 1873, kostede hæftet kr. 5.00, indbundet 7.00, Bjørnstjerne Bjørnson: *Fortællinger* 1-2, 2. udgave 1873, hæftet 4.00, indbundet i eet bind 5.75, i to bind 6.40, Charles Dickens: *Oliver Twist*, 3. oplag 1870, hæftet 3.00, Carit Etlar: *Gjengehøvdingen*, 4 dele uden oplagsbetegnelse 1860, 10.80, en folkeudgave 1876 i 8 hæfter i alt 4.00, M. A. Goldschmidt: *Ravnen*, 2. oplag 1867, 5.35, Henrik Ibsen: *Brand*, 7. oplag 1874, hæftet 3.00, indbundet 4.35, Fr. Paludan-Müller: *Adam Homo*, 5. udgave 1873, hæftet 7.00, Fritz Reuter: *Landmandsliv*, 3. oplag (2. godtkjøbsudgave) 1874, hæftet 5.50, elegant indbundet 7.50, Walter Scott: *Ivanhoe* (P. G. Philipsen), 1855, hæftet 4.00, samme fra S. L. Møller, 1834, hæftet 2.40 (nedsat fra 2 rbd. = 4 kr.), Ivan Turgenev: *Foraars-Bølger*, 1873, 3.00, og Chr. Winther: *Hjortens Flugt*, 6. oplag 1871, hæftet 2.00. Det lod sig altså sammen høre, hvis menigmands indtægter, hvorpå der vil blive givet eksempler, ikke havde været så fortvivlende små.

En udregning for 20 nogenlunde ensartede skønliterære titler fra de tre år 1870, 1875 og 1880 viser, at den gennemsnitlige arkpris (16 sider) var henholdsvis 13.08, 16.64 og 17.28 øre. Som det ses, var der tale om en fortsat og procentvis ganske kraftig stigning. Det kan tilføjes, at i begyndelsen af halvfjerdserne førte Boghandlerforeningen ved to lejligheder forhandlinger med Bogbinderlauget i anledning af forhøjelser på bogbinderarbejde, og at i 1876 københavnske typografer strejkede for at opnå højere løn. I Boghandlertidende averterede bogtrykfirmaet C. Ferslew & Co. i 1873, at det som følge af, at »saavel Arbeidslønnen som Priserne paa Materialet ere stegne«, så sig nødsaget til at forhøje prisen på *Hus-Bibliothek for Morskabslæsning* fra 8 skilling pr. hæfte (à 128 sider!) til 12 skilling. Det var en stigning på 50%, og man spørger uvilkårlig: forelå der en fejkalkulation, eller havde salget svigtet?

Af store og kostbare værker var der få i DFF. Det dyreste var *Flora Danica*, i kommission hos Gyldendal. Hovedværket kostede 1820 kr. illumineret, d. v. s. håndkoloreret, og 672 kr. uden farver; supplementsbindet var under udgivelse i hæfter. I Gyldendals katalog fandtes desuden en lovsamling til kr. 208.40 og en reskriptsamling til kr. 97.50, den sidste nedsat fra 174.20.

Af ikke slet så specielle større værker kan nævnes Brehm: *Dyrenes Liv*, hvoraf P. G. Philipsens Forlag havde udsendt de to første bind; de kostede tilsammen 30 kr. hæftet, 38 kr. indbundet. Forskellen mellem den hæftede og indbundne pris var så lille, at den ikke kan have levnet Philipsen nogen mulighed for fortjeneste; han må have betragtet indbindingen som en salgshjælp. Hos Forlagsbureauet, der var stiftet med henblik på udgivelse af større værker og fordeling

af risikoen herved, forelå i 1874 de fire første bind af Cantús *Verdenshistorie* à kr. 6.75-7.25 pr. bind og de tre første bind af 2. udgave af *Nordisk Conversationslexikon* à 6.00-7.50, i begge tilfælde hæftet; de varierende bindpriser skyldtes forskel i arkantal. Af de to værker kom fortsættelsen i hæfter à 50 øre. Af *Illustreret Tidende*, ligeledes udgivet af Forlagsbureauet, blev de første ti årgange kun solgt samlet. Prisen var 160 kr., d.v.s. 10 gange den løbende abonnementspris, som siden starten i 1859 uforandret havde været 8 rbd. (16 kr.) pr. år, et godt eksempel på udsalgsprisernes stabilitet.

Inden for skønlitteraturen var der pragtudgaven af Oehlenschlägers samlede skrifter fra Høst & Søn i 40 bind til 100 kr. hæftet; tyve år efter forlagsrettens overgang til det særlige Oehlenschläger-Selskab kunne de fleste af Høsts udgaver stadig fås. P.G.Philipsen tilbød Walter Scott: *Samlede Romaner* i 20 bind til kr. 84.15, mens C.A. Reitzel, der excellerede i samlede udgaver af guldalderdigterne, tilbød bl.a. H.C.Andersen (28 bind, 33 kr.), B.S.Ingemann (41 dele, kr. 36.50), Chr.Winther (11 bind, kr. 25.50). I en tid uden kolportage eller andet effektivt salgsarbejde for afsluttede værker må de have haft en ruinerende langsom omsætningshastighed; det var ikke noget under, at Reitzel, sådan som det senere skal påvises, havde en anstrengt økonomi.

fortegnelse

over

Miloske Boghandels

Forlags-Skrifter.

Afsluttet til 1. Jan. 1875.

Odense.

Trykt i Chr. Miloske Officin.

FORTEGNELSE

OVER ET UDVALG AF

UNIVERSITETSBOGHANDLER

ANDR. FRED. HØST & SØNS

FORLAGS- OG
KOMMISSIONSSKRIFTER

(1836—1875)

SAMT

DET KONGEL. DANSKE
VIDENSKABERNES SELSKABS SKRIFTER.

KJØBENHAVN

1875

Til Collisions Undgaaelse

Ophavsretligt herskede der i 1870'erne ordnede forhold med hensyn til danske og norske forfattere. I fællestiden havde Danmark og Norge literært været eet område, og mellem de to lande var der fra 1831 indført gensidig beskyttelse af forfatterretten.

De ældste danske *retsregler om eftertryk*, de første på det europæiske kontinent, fandtes i forordningen af 7. januar 1741; beskyttelsen kom navnlig udgivere og bogtrykkere til gode. Den udvikling, som hermed indlededes, fortsatte, og 29. december 1857 kom *loven om eftertryk m.v.*, fremkaldt af det nordiske boghandlermøde i København 1856; den suppleredes 1866, 1868, 1879 og 1889 med tillægsbestemmelser. På det andet nordiske boghandlermøde i Stockholm 1866 udtalte Andr. Fred. Høst, dengang formand for Boghandlerforeningen i Kjøbenhavn, at »er denne [loven] ikke just i alle Henseender fyldestgjørende for de danske Boghandlere [d.v.s. forlæggere], yder den dog et Værn, der sikkrer Eiendomsretten«.

Alligevel opstod der uoverensstemmelser. At i Norge Bjørnstjerne Bjørnson kom på kant med sine tidligste hjemlige forlæggere var måske ikke så underligt; han var ikke de klare aftalers mand i forretningsanliggender. Men også Henrik Ibsen kom ud for konflikter. Et dansk-norsk mellemværende opstod, da Gyldendal i 1869 rejste sag mod et norsk ugeblad, der uberettiget havde aftrykt en roman af den populære H.F. Ewald. Fr. V. Hegel viste sit mådehold ved at lade sagen forlige, mod at det norske blad betalte en symbolsk mulkt og beskedne sagsomkostninger. Ewald selv havde nok været mere bjærgsom.

I Danmark vandt Otto B.Wroblewski samme år en sag mod M.A.Goldschmidt, der på andet forlag udsendte en ny og ændret udgave af et hos Wroblewski udkommet ældre arbejde, der endnu ikke var udsolgt. Digteren blev dømt til at betale en efter uvildige mænds skøn fastsat erstatning. Wroblewski frafaldt kravet, og dommen appelleredes ikke af Goldschmidt. Omkostningerne ved denne principalsag blev afholdt af Boghandlerforeningens medlemmer uden for kontingentet.

Med hensyn til international beskyttelse af forfatternes rettigheder lå landet helt anderledes. Her herskede der i Danmark som i verden udenfor faktisk lovløshed, dog at Frankrig åbenbart havde søgt at skabe bilaterale aftaler på området. Med dette land havde Danmark i hvert fald en literær konvention af 1858. Om den altid blev husket er en anden sag, men det var formodentlig den, der blev bragt i anvendelse, da Fr.Wøldike påbegyndte en udgivelse af Bibelen med Dorés billeder og stødte på hindringer. For Danmark-Sveriges vedkommende blev forholdene ordnet ved en dansk-svensk/norsk deklARATION af 27. november 1879. Men ellers kunne enhver i realiteten frit og uden at betale honorar oversætte en hvilken som helst udenlandsk bog. Nogle oversættelser betegnedes som autoriserede, og i sådanne tilfælde havde de pågældende forlæggere formentlig sat sig i forbindelse med bøgerens forfattere og indhentet deres godkendelse, hvad der ikke behøvede at koste forlæggerne noget og vel nærmest var en slags lastens komplement til dyden.

Antagelig har udenlandske forlag nu og da haft en indtægt, når det gjaldt overførelse til dansk af illustrerede værker og de danske forlag købte eller lejede klicheer hos

originalforlæggerne. Tyske forlag averterede ret hyppigt herom i Boghandlertidende, og også franske annoncer af denne art er bemærket, derimod ingen engelske. Som et kuriosum kan det nævnes, at da P.G. Philipsen udgav Brehm: *Dyrenes Liv* på dansk, blev dette tyske værk på dansk illustreret med franske billeder, fordi Philipsen ikke kunne komme til rette med den tyske forlægger. Sønnen Gustav fortalte herom i en artikel i AARB OG FOR BOGVENNER 1919, senere optrykt i bogen *Af min Urtegaard*.

Lovløsheden var som sagt nærmest total, og det forekom, at der blev udgivet mere end een dansk oversættelse af en bog. Esaias Tegnér's *Frithiofs saga* blev således fire gange oversat til dansk (og tyve gange til tysk). Kaos blev undgået ved de såkaldte *kollisionsbekendtgørelser*.

Når en forlægger ønskede at oversætte en udenlandsk bog, og der var risiko for, at andre kunne få samme idé, skyndte han sig at offentliggøre denne sin hensigt, oprindeligt i dagspressen, senere fortrinsvis i Boghandlertidende. I annoncerens text indgik ofte ordene »for at forebygge/undgaa Collision«, og det var herfra, bekendtgørelserne fik deres navn. Den forlægger, der kom først, sikrede sig en moralsk eneret, der ikke blot gjaldt den kollisions-avertede bog, men forfatterens allerede eksisterende og/eller i fremtiden udkommende produktion. Det gjaldt om at være hurtig i vendingen, og det forekom, at to forskellige forlag averterede deres oversættelseshensigter i et og samme nummer af Boghandlertidende.

Systemet, der var i brug også i andre lande, var gammelt. Allerede i LÆSENDES AARB OG FOR 1799 skrev K. H. Seidelin ironisk: »Gjöres hermed vitterligt, at alle Böger, som ere skrevne eller herefter skrives paa noget menneskeligt

Sprog, udkomme oversatte paa Undertegnedes Forlag. Dette bekendtgjøres for at undgaae Collision.»

Det etisk forkastelige i fremgangsmåden måtte skrives på tidens konto, men en del forlæggere pådrog sig, hvad der kunne kaldes private debiteringer. Bjærgsomme folk satte sig nemlig på bøger, som de kunne sige sig selv, at de aldrig ville få udgivet, eller som de ikke magtede at give en for forfattere og læsere tilfredsstillende form.

Da den Paul Heyse-strid opstod, som vil blive udførligere omtalt senere, klædte Erik Bøgh systemet af i en lang artikel i *Folkets Avis*. Han konstruerede et fiktivt men fuldt tænkeligt tilfælde med en svensk forfatter N. N., af hvem den danske forlægger X. X. havde udsendt en oversættelse, som N. N. som svensker var i stand til at læse og som han var utilfreds med, hvorfor han ikke ønskede flere af sine bøger udgivet af X. X. Men der var intet at gøre:

»Hr. X. X. er hans første Udgiver, og Hr. X. X. har følgelig i al Evighed Eneret til at udgive hans Arbejder. / Man anbefaler en anden Forlægger, som Forfatteren er tilbøielig til at foretrække – maaskee fordi han er villig til at honorere de Arbejder, han oversætter – maaskee blot fordi han tilbyder Forfatteren Leilighed til at kontrollere Oversættelsen – ja maaskee blot fordi hans Næse behager mere [hentydning til en aforisme af Börne] – men hvad kan det hjælpe Altsammen! Honorar, mere anset Forlag, bedre Oversættelse, bedre Udstyrelse, behageligere Forlægger – kort sagt alle de Ønsker, der muligvis kunde blive opfyldte ved et Forlæggerskifte, maa han altsaa slaa en Streg over!«

Under alle omstændigheder: systemet var der, det fungerede og, med mulighederne for konflikter taget i betragt-

ning, det fungerede forbavsende gnidningsfrit. I almindelighed var forfatterne jo ikke som den fiktive hr. N.N. i stand til at udøve kontrol. Der var lidt uoverensstemmelser mellem norske og danske forlag; de sidste, der fra gammel tid sad nærmest fadet, blev beskyldt for at misbruge deres stilling. Det hændte selvfølgelig også, at danske forlæggere kom op at toppes indbyrdes, men i sådanne tilfælde kom parterne jævnlig til en forståelse, når da ikke rethaveri eller stridbarhed spillede ind. Flere eksempler på fredelige afgørelser kunne nævnes, som da Vilh. Prior i 1878 havde averteret, at han agtede at lade *Helen's Babies* oversætte, men i næste nummer af Boghandlertidende tilbagekaldte sin annonce, fordi han havde bragt i erfarings, at P.G. Philipsen allerede i nogen tid havde haft en dansk udgave af *Helen's Babies* i arbejde.

Om en afgørelse, der ikke fulgte spillets regler, fortæller digteren Rudolf Schmidt i sine erindringer i *Husvennen* 1892. Ifølge Schmidt, der 1851-58 var ansat hos F.H. Eibe, havde Eibe længe overvejet en samlet dansk udgave af »den velsignede Dickens«, men ikke fået sig taget sammen til at begynde. Kan man tro Schmidt, var Eibe ikke den hurtige handlings mand. »Eduard Meyer, *Flyvepostens* Udgiver, kom imidlertid ganske uformodet dumpende med første Hefte af en af *ham* forlagt Oversættelse. I Huj og Hast fik Eibe saa forfattet en Subskriptions Indbydelse, med hvilken jeg blev sendt af Sted til den *Berlingske Tidendes* Kontor. (...) Uagtet Eduard Meyer som den, der var kommen først, efter alle gængse Boghandler-Regler havde Retten paa sin Side, blev nemlig den af ham udgivne Oversættelse af en tjenstvillig Presse med stor Ekspedithed straks boret i Sænk, og Moltkes Oversættelse, der ganske

vist ogsaa var langt bedre, paa enhver Maade anbefalet Læseverdenen. At erhverve den engelske Digters Authorisation og betale ham en Affindelsessum, var selvfølgelig ikke faldet nogen af de to kæmpende Forlæggere ind.«

Nogle gange blev det foreslået, at forlæggere, der havde kollisionsbekendtgjort oversættelser og alligevel ikke ønskede at gennemføre udgivelsen, som en fast regel skulle annullere den oprindelige bekendtgørelse. Forslaget blev efterlevet nu og da, men selv når det skete, var det som regel ikke til glæde for nogen. Det gunstige tidspunkt for en oversættelse var da oftest forpasset.

STRUKTUR OG ORGANISATION

Foreninger / Personer

Boghandelens hovedorganisation, til 1874 dens eneste, når bortses fra Hjælpekassen, var *Boghandlerforeningen i København*. Trods navnet var den en forlæggersammenslutning og optog udelukkende københavnske firmaer.

Den havde haft en sortimenterbetonet forgænger i en ved et cirkulære i 1829 på Jacob Deichmanns initiativ tilvejebragt »nærmere Tilslutning (...) mellem de Boghandlere, som gave sig af med udenlandsk Sortiment«, men, siger O. H. Delbanco i sit *Festskrift* til Boghandlerforeningens 50 års jubilæum i 1887, uanset dette må foreningens stiftelse regnes fra 18. januar 1837.

M.h.t. navnet må det erindres, at »boghandler« endnu ikke i daglig tale ensidigt var gået over til at betyde detailboghandler eller, med det faglige udtryk, sortimentsboghandler. Med boghandler mentes også forlagsboghandler. En så udpræget forlægger som Fr. V. Hegel, død 1887, kaldtes til det sidste boghandler. I tiltale anvendtes selvfølgelig hans titler: først kancelliråd, senere justitsråd, sidst etatsråd hvilken sidste titel han fik få måneder før sin død.

I halvfjerdserne var Boghandlerforeningen fast etableret og anerkendt fra alle sider. Den antog de rabatberettigede, d.v.s. boghandlerne, eller afslog ansøgninger om at blive det, tog sig af samhandelsbetingelsernes overholdelse, af-

gav responsa og virkede i det hele som regulator. Da dens medlemmer på nogle ganske enkelte nær havde egne boglader, undgik den ensidighed. Den blev til- og omtalt med den største respekt.

I tiårsperioden 1870-80 var *Andr. Fred. Høst* foreningens myndige og nidkære formand; i alt beklædte han dette embede i over 30 år. Det stemte med hans væsen, at han også i det ydre krævede disciplin, og når fx medlemmerne forsømte deres mødepligt, var han over dem. I Boghandler-tidendes mødereferater blev det i en årrække med navns nævnelse oplyst, hvem der havde forsømt, og hvem af disse, der havde undladt at melde forfald; senere ændredes det til, at blot navnene på de fremmødte blev anført. I en tidligere formandsperiode havde Høst fået indført en bestemmelse i vedtægterne, som åbnede adgang til eksklusion af mødemæssigt særligt forsømmelige medlemmer. Da han engang ønskede bestemmelsen anvendt, måtte der nedsættes et særligt udvalg med bl.a. den diplomatiske Hegel som medlem for at skaffe sagen en standsmæssig begravelse.

Boghandlerforeningen havde i halvfjerdserne mellem 25 og 30 medlemmer; tallet var ikke konstant. Uden hensyn til deres forlags størrelse havde de kun en stemme hver; stemmetal efter omsætning blev først indført 1883. Ved samme lejlighed ændredes kontingentet; det havde indtil kronemøntens indførelse uændret været 12 rbd. årligt. Til-lægskontingent blev opkrævet, når det var nødvendigt.

Af sortimentsboghandlere havde Danmark allerede den-gang mange, ikke blot flere end Norge, men også flere end Sverige, skønt dette land havde 4.2 mill. indbyggere i 1869 mod Danmarks 1.7. Den statistik over boghandlernes antal i de nordiske riger, som Boghandlertidende bragte i 1869,

kan dog ikke stå for nærmere kritik. Når bladet opgav tallet for Danmark til 263, var der tale om en ikke ubetydelig overdrivelse; det rigtige tal for *boghandlere* var 202, resten var rene forlag, papirhandlere, lejebiblioteker uden bog-salg m. v., i hvert fald uden boglader.

1856 og 1868 havde der været forslag fremme om at danne en almindelig boghandlerforening for Danmark med både forlæggere og sortimentere som medlemmer, uden at det blev til noget. Derimod stiftedes i 1874, foranlediget af den forestående møntreform, den første *Provinsboghandlerforening*. Den satte liv i den faglige debat, hvorom mødereferaterne i Boghandlertidende vidner, men den opnåede ikke resultater i praxis og opløstes 1890. Kontingentet var i 1876 2 kr. om året. Selv om pengene havde større værdi end nu, vover man alligevel at påstå, at skoene var små.

Også medhjælperne begyndte at røre på sig. I 1872 oprettedes på den senere forlagsboghandler Emil Bergmanns initiativ *Boghandlermedhjælper-Bibliotheket*, i dag BMF's Bibliotek, der under J. Salmonsens mangeårige ledelse kom i gode hænder. Men allerede ti år tidligere var der stiftet en Boghandler-Medhjælper-Forening, omtalt i Boghandlertidende maj 1862 uden at der nævnedes navne. Foreningen havde ifølge bladet 24 medlemmer, der ved indtrædelsen betalte 1 rbd. og i årligt kontingent 5 rbd., af kassereren opkrævet med 40 sk. pr. måned. Da foreningen næste år 15. april fejrede sin stiftelsesdag ved en diner hos madam Vincent, deltog 26 medlemmer. Der herskede den muntreste stemning, udbragtes et utal af skåler og blev sunget en del sange. Derefter hører man ikke mere om den.

1876-77 udkom BLAD FOR BOGHANDLER-MEDHJÆLPERE med seks numre, redigeret af Charles Sørensen og Rudolph

Nielsen. Den førstnævnte var historisk interesseret, hvad der prægede bladets indhold og senere gav sig udtryk i et stort antal artikler til dagblade og tidsskrifter fra hans hånd. Han etablerede sig i 1876 under firma C. E. Sørensen & Co. og specialiserede sig i selskabsspil, frimærkepakker, gækkevers og lignende uskyldige foreteelser. I mange år var han en flittig annoncør i *Boghandlertidende*.

Fagets varige organ var *NORDISK BOGHANDLERTIDENDE*, stiftet 1854 som *Dansk Boghandlertidende*. Navneændringen blev på G. E. C. Gads forslag vedtaget på det nordiske boghandlermøde i Stockholm 1866. Motiveringen var, at der mentes at være behov for et centralorgan for den nordiske boghandel, og hertil blev *Dansk Boghandlertidende* som det mest udbredte valgt. I praxis kom ændringen ikke til at betyde noget. Bladet havde officiel status, skønt ejet og redigeret af en enkelt mand. Først efter Delbancos død i 1890 blev det Boghandlerforeningens ejendom.

Formodentlig ud fra den opfattelse, at Boghandlertidende var et kedeligt og lidet stimulerende blad søgte J. Salmonsens i 1877 at skabe et nyt fagligt organ, det ugentlige *DEN NORDISKE BOGVERDEN*. Indholdet var alsidigt og velskrevet, men bladet oplevede blot een årgang; som annonceorgan blev det stiltiende sultet ihjel af Boghandlerforeningens medlemmer. At Salmonsens, da hans eget blad måtte gå ind, burde være gjort til redaktør af *Boghandlertidende*, forstod man ikke eller ville man ikke forstå.

Boghandlertidende udkom hver uge, op mod jul somme tider et par gange om ugen. Årgangene, der upraktisk løb fra 1. juli til 30. juni, kunne derfor være på over 52 numre. Abonnementsprisen var efter møntændringen 75 øre kvar-

talet, frit udbragt overalt i de nordiske riger, som dengang kun var tre. Formatet var ca. 22×27.5 cm, omfanget oprindelig fire sider, hvortil der efter behov føjedes tillæg. Redaktionelt og andet læsestof forekom ikke hver uge og var i det hele af beskedent omfang, men det skal siges til redaktørens ros, at han gerne offentliggjorde også oppositionelle indlæg, selv når de var lange. Mildt sagt: soliditet mere end livlighed prægede foretagendet.

Annonceprisen havde fra starten indtil møntreformen været 3 skilling pr. petitlinje eller dennes plads; den forhøjedes lige så stille 1. januar 1875 til 10 øre. Ultimo juni samme år bortfaldt de såkaldte forlangsedler = bestillings-sedler, der i selvstændig form havde været forløbere for bladet. Disse forlangsedler, der kunne fraklippes, indeholdt de af forlagene averterede nyheder og var gratis for annoncørerne. De var i længere tid blevet brugt meget lidt af boghandlerne.

Boghandlertidendes opbygning fulgte en streng systematik. Først kom mødeindkaldelser og -referater samt andre officielle meddelelser og/eller eventuelt artikelstof. Derefter de ugentlige danske, norske og svenske bogfortegnelser, hvoraf de norske og svenske kunne være for et par uger ad gangen, hvis pladsforhold gjorde det ønskeligt. Den danske bogfortegnelse blev meddelt af G.E.C. Gad, der havde forestået udarbejdelsen, allerede mens han var hos Gyldendal, den oprindelige udgiver, og fik lov at tage den med sig, da han 1855 etablerede sig. De tre første årgange af særtrykkene vedblev dog at være på forlag i Klareboderne. Fra 1856 overtog Gad også forlaget af bogfortegnelsen, der som bekendt fremdeles udgives i Vimmelskaftet, selv om udarbejdelsen er overgået til Bibliotekscentralen.

Efter bibliografierne fulgte annoncerubrikkerne »Bøger under Trykning«, der tillige omfattede kollisionsbekendtgørelser, skønt de her averterede bøger langt fra altid var nået til trykstadiet og skønt mange af dem, som antydet foran, overhovedet aldrig udkom, »Bøger, der ere udkomne«, »Bøger, der tilbydes«, »Bøger, der søges«, »Tilbagekaldelser« og »Bekendtgjørelser«, der var en indholdsmæssigt meget blandet afdeling og som sådan, set med en eftertids øjne, ofte er munter læsning.

Der kan ikke herske tvivl om, at halvfjerdsernes forlæggere og boghandlere så på deres hverv med alvor og i udførelsen af det følte sig under ansvar. Men ved tiårets begyndelse var der heller ikke gået mere end 15 år siden Boghandler-tidendes programerklæring, hvor det blandt andet hed, at den rigtigt arbejdende forlægger havde »Krav paa at blive anerkjendt af Nationen (...), idet han ved denne sin Virksomhed beforder Videnskabernes og Kunsternes Interesser, og sørger for at holde alt Uædelt og Ureent borte fra Literaturens Mark«.

Alvor lyser da også ud af de fleste forlæggerportrætter fra dengang, og dette har ikke alene sin forklaring i den lange exponeringstid, som krævede et ansigt i ro. Det er betegnende, at hvis en af fagets mænd var munter af natur, blev det stærkt fremhævet: F.H.Eibe, Jacob Lund, Carl Reitzel kan nævnes som eksempler. »Hæderlig« var et hyppigt anvendt udtryk, når nogen skulle roses. Ordet havde endnu ikke fået sin afsvækkede, reservede betydning.

Det er klart, at ikke alle forfattere var tilfredse med deres forlæggere – når var forfattere det? Men mod fagets forretningsmoral har der næppe i almindelighed været

meget at indvende. I sit skrift 1877 om Samfundet til den danske Literaturs Fremme skrev historikeren, overbibliotekar *Chr. Bruun*: »Siden 1827 [da samfundet blev stiftet] have mange Forhold forandret sig, navnlig har Boghandelen og Forlæggernes Stilling til Forfattere og Publikum forbedret sig i en forbausende Grad.« Han må antages at have vidst besked.

Selvfølgelig var de dygtige blandt forlæggerne ikke blot alvorsmænd, de forstod sig også på forretning. I perioden virkede Fr. V. Hegel, der uden blændende ydre egenskaber står som Danmarks og sandsynligvis Nordens mest fuldkomne forlægger, og det var i dette tiår, Ernst Bojesen begyndte at udfolde sit skabende geni. Heller ikke bør Bojesens læremester glemmes, den kreativt talentfulde, desværre økonomisk ustabile Fr. Wøldike, eller en forlægger af så moderne snit som Andr. Schou. Det var ligeledes i halvfjerdserne, de to unge dygtigheder Ludvig og Gustav Philipsen afløste deres fader P. G. Philipsen, der selv varigt indskrev sit navn i dansk forlagshistorie. Mænd som G. E. C. Gad, V. Pio og Karl Schønberg stod fremdeles i deres fulde kraft.

På den anden side gjaldt det om forskellige forlag, at de ikke længere var, hvad de havde været: J. H. Schubothe, Chr. Steen & Søn, C. A. Reitzel, Andr. Fred. Høst m. fl. I nogle tilfælde var det indehavernes alder, der krævede sin ret, eller sygdom, som spillede ind. I andre var det ævnen til at følge med, der glippede.

Af provinsforlag var der kun få, som betød eller havde betydet noget. For dem og for restoplags- og føljetonforlæggerne var tiden ved at være forbi. De danske provinsbyer var for små til at kunne give den nødvendige baggrund

for forlagsdrift, og med Tyskland som den eneste notable undtagelse gælder, at forlagsvirksomhed overalt har tilbøjelighed til at centralisere sig. Med hensyn til restoplag og føljetoner kan man måske udtrykke det således, at kaloriemængden havde været stor nok, men at det kneb med vitaminerne. Hvis forlag med disse specialer fortsat skulle bestå, krævedes der en omlægning og udvidelse. V. Pio, fra omkring 1880 hjulpet af svigersønnen Th. Branner, klarede omlægningen, L. Jordans forlag, det største føljetonforlag, kunne derimod ikke føres videre efter indehaverens død og havde da længe været i tilbagegang.

Kommissionærvirksomhed

Som tidligere nævnt fandtes en skarp deling mellem forlag og sortiment ikke, de to grene var næsten altid forenet. De fleste forlag havde udviklet sig af boglader, som de beholdt også efter at udgivervirksomheden var blevet det primære. Det var naturligt, at sortimentere med skub i ikke nøjedes med deres boglader; disse var gennemgående så lidet indbringende, at det var fristende for deres ejere at forsøge sig med forlag.

Men tendens henimod specialisering var der trods alt. Fr. Wøldike var formodentlig den første, der – i 1857 – skilte sig af med sin boglade, men han genoptog senere sortimentshandel. Hegel, der i to tempi var blevet Gylden-dals ejer: i 1846 af bogladen, i 1850 af forlaget, udskilte 1853 den af Jacob Deichmann anlagte papirafdeling, for øvrigt på den ejendommelige måde, at Julius Faber, som overtog afdelingen og drev den videre som selvstændig forretning, fortsatte som medhjælper hos forlaget. Bog-

laden beholdt Hegel derimod til 1877, da han overdrog den til to fortjente medarbejdere, der fortsatte den – og tilføjede forlag – under firma Lehmann & Stage, i dag P. Haase & Søn. Lehmann & Stage blev som lejere boende i Klareboderne en snes år, før de i 1897 flyttede til eget hus i Løvstræde.

Som forbindelsesled mellem forlagene og provinsens og det øvrige Nordens boghandlere fandtes en tredje gren af faget, *kommissionærerne*. Disse var boghandlere med eller uden forlag, og de fleste af dem var sikkert kommet ind på kommissionærvejen, fordi deres øvrige virksomhed ikke kastede tilstrækkeligt af sig eller ikke i længden tilfredsstillede deres virketrang.

Kommissionærvirksomhed var af gammel dato. For de tidlige provinsboghandlere, der på enkelte undtagelser nær var folk uden faglig uddannelse, var det simpelthen nødvendigt at have en forbindelse i København, som kunne lægge penge ud for dem, besørge deres kommissioner og hjælpe dem til at finde bøger, hvortil hverken kunder eller boghandlere kendte forlæggerne, etc. Oprindelig havde disse ydelser fra kommissionærernes side haft karakter af vennetjenester fra et forlags side over for gode kunder. Disse kunders modydelse var, at de tog deres forbrug af udenlandsk litteratur fra den pågældende forlægger, der jo også var boghandler. Et gebyr for kommissionstjenesten blev da ikke krævet. Denne ordning holdt sig længe ved siden af den direkte betalte kommissionærvirksomhed. Da en medhjælper hos en boghandler i Viborg, med hvem Gyl-dendal havde et sådant arrangement, i 1850 i et brev kom til at røbe, at man m. h. t. udenlandsk litteratur kunne tænke sig at flirte med andre forbindelser, fik boghandleren fra

Hegel selv en venlig men bestemt påmindelse om den mellem ham og Gyldendal trufne aftale, som forlaget overholdt og som boghandleren også måtte behage at respektere. Kladden til Hegels brev er bevaret. Med sine tre-fire omarbejdelser af indledningen er den et udmærket eksempel på, med hvilken omhu han valgte sine ord. Enkelte provinsboghandlere, formentlig mest sådanne, der ikke havde et forbrug af udenlandske bøger, benyttede familie i København eller andre ikke-faglige forbindelser som kommissionærer.

Efterhånden som bogsalget og dermed bogladerne i provinsen voksede, måtte der en mere rationel løsning af problemet til. Boghandlerforeningen bestemte allerede i 1840, at nyetablerede og af den antagne provinsboghandlere skulle benytte lønnet kommissionær. Gamle forhold blev formodentlig indrømmet en afviklingsfrist eller kunne simpelthen vedblive at bestå. Det sidste var tydeligt tilfældet med en del internordiske venskabsforbindelser.

For at undgå misforståelse bør det indskydes, at i ældre tid blev en boghandler antaget som kommissionær for Boghandlerforeningen, således at ordet kommissionær havde to betydninger. (Svenske boghandlere antages fremdeles som kommissionärer for Svenska Bokförläggareföreningen.) Andreas Dolleris udtaler sig i *Den danske Provindsboghandels Historie* skarpt mod denne sprogbrug. Den havde haft sin berettigelse, skrev han, så længe boghandlerne i provinsen i det store og hele blot påtog sig boganskaffelser som kommissioner, men den passede ikke for selvstændige forretningsdrivende. Dolleris kunne i øvrigt heller ikke lide udtrykket rabatberettiget boghandler, i dag samhandelsberettiget boghandler. Det var uforståeligt for

Bøger til nedsatte Priser.

Fortegnelse

over

en Del af de paa den

Gyldendalske Boghandels Forlag

udkomne Skrifter,

der

fra 20de Oktober 1871 til 31te December 1872

sælges til

de vedføjede **betydelig nedsatte Priser.**

Den 1ste Januar 1873 indtræder den tidligere Bogladepris.

Kjøbenhavn.

Trykt hos J. H. Schultz.

1871.

I G. i Sv. Bokh. Tidn.

I Begyndelsen af Oktober udkommer paa Undertegnedes Forlag:

1ste Hefte

af

Det nittende Aarhundrede.

Maanedsskrift for Literatur og Kritik

udgivet af

Georg Brandes og **Edv. Brandes.**

Tidsskriftet vil udkomme i maanedlige Hefter paa c. 5 Ark til en Pris af 3 Rd. halvaarlig. Exemplarer af 1ste Hefte staae til Tjeneste à Cond. I større Antal; Planer med paatrykt Firma tilbydes for 48 β pr. 500.

Bestillinger udbedes snarest mullgt.

(see Forlaugseddel Nr. 244.)

Gyldendalske Boghandel.

Paa mit Forlag udkommer Tirsdagen den 29de September:

Den konstitutionelle Konges Magtstilling

anerkjendt af

„Bondevennerne“,

underkjendt af

„Det forenede Venstre“.

Red **N. Hansen.**

Pris 20 β .

Med contentant Betaling gives 25 pCt. og 7/8.

(see Forlaugseddel Nr. 245.)

B. Pto i Kjøbenhavn.

I Slutningen af denne Maaned udkommer paa mit Forlag:

1ste Levering af

Charles Dickens'
samlede Værker.

3die Udgave, oversatte af L. Moltke.

I komponeret Omslag med Forfatterens
Portrait.

Pris 24 β = 50 Øre.

Begyndelsen skeer med „Vor fællede
Ven“ og Subskriptionen er kun bindende
for en Roman ad Gangen.

1ste Levering af

C. Hostrups
Prædikener

til alle Kirkeaarets Søn- og Føst dage.

2den Udgave (Godtkjøbsudgave).

Pris 48 β = 1 Krone.

Bliver komplet i 5 Leveringer.

Af ovenstaaende Nyheder, hvorpaa mine Herrer Collegaer maae kunne
opnaae en betydelig Subskription ved rigelig Udsending, tilbyder jeg 1ste
Levering i uindskrænket Antal, hvortil bedes benyttet Forlaugseddel Nr. 246.

Kjøbenhavn den 14de September 1874.

F. H. Eibe.

publikum. Han ønskede de af Boghandlerforeningen antagne boghandlere kaldt autoriserede.

Ikke alle fagfæller så på sagen som Dolleris. Otto B. Wroblewski hævdede om kommissionsforretningen, at den rettelig burde benævnes speditjonsforretningen, men i sin ADRESSEBOG lod han inkonsekvent boghandlerne have kommissionærer og ikke speditører i København og de øvrige nordiske hovedstæder. Hvad enten man foretrækker den ene eller den anden betegnelse, så blev kommissionærvirksomheden (som den her vil blive kaldt) mellem forlag og boglader i halvfjerdserne drevet på forretningsmæssig basis, og en ikke ringe konkurrence gjorde sig gældende på området. Det største firma var F.H.Eibe, der 1880 havde 114 kommittenter, det næststørste var E.L.Thaarup, der samme år havde 69. Sammen med andre, mindre firmaer opgik de alle på et firma nær i den 1894 stiftede *Boghandlerforeningens Kommissionsanstalt*, i daglig tale BKA, der i 1921 afløstes af den selvejende institution *Danske Boghandleres Kommissionsanstalt*, forkortet til DBK, der har monopol. Ideen til en sådan anstalt var gammel, fremsat af Thaarup i 1847, der da udarbejdede en »Plan for et Central-Expeditions Boghandler-Etablissement«. Det tunge navn tyder på påvirkning fra Tyskland, hvis boghandel stod som verdens bedst organiserede. Det bemærkedes ikke mindst m. h. t. kommissionshandelen.

Kommissionærvirksomheden var den hyppigst kritiserede gren af boghandelen, næppe altid med føje. Med en truisme: det er altid utaknemligt at være mellemmand. Boghandlerne, hvis bibliografiske kundskaber og hjælpemidler var begrænsede, læssede altfor mange opgaver over på kommissionærerne. Nogle af dem ville fx gøre det til

en pligt for kommissionærerne, at de på indsendte ordresedler skulle tilføje forlæggerens navn, hvis det manglede, eller rette det, hvis det var forkert. Kravet blev forståelig nok afvist; det var ikke meningen, at kommissionærerne skulle tjene som hovedpude for kommittenterne.

Kommissionærernes retsstilling var langt fra præciseret. Hvem havde fx erstatningspligt, når et forlag havde afleveret en forsendelse til en boghandler til dennes kommissionær og pakken gik tabt? Eller når der var mindre i pakken, end fakturaen lød på? En juridisk afgørelse af en sådan tvist i 1875 gik kommissionæren imod, skønt afgørelsen stred mod sund fornuft og mod fælles-nordisk praxis, sådan som indhentede responsa viste.

På et punkt var kritikken af kommissionærerne hårdnakket og forståelig, selv om det endelige ansvar snarere måtte lægges på forlæggerne end på mellemændene: kommissionærerne virkede ikke blot for de af Boghandlerforeningen antagne boghandlere, men også for et antal *ikke-antagne*. I 1870 var der 28 kendte forhold af denne art. Eibe havde 8, P. J. Schmidt 15 og Thaarup 5 ikke af Boghandlerforeningen antagne firmaer på deres offentligt tilgængelige lister over kommittenter.

Fremgangsmåden blev flere gange påtalt over for Boghandlerforeningen, men det var ligesom denne tøvede med at gøre noget ved sagen. De pågældende kommittenter havde på en eller anden måde fået hævd på rabat – Hassø benytter udtrykket *injuria temporum*, ved tidernes ugunst – og denne ret var man åbenbart betænkelig ved at tage fra dem, og endelig solgte de ikke-antagne boghandlere vel også en del bøger, hvad der, set med forlæggerøjne, må have været et forsonende moment. Når kommissionærerne

kunne tage dem med i deres lister, må de have haft en halv-officiel status. I København, hvis boghandlere ikke benyttede kommissionær, var der for øvrigt flere af disse ikke-antagne boghandlere.

Derimod forsynede kommissionærerne næppe de såkaldte *karakteriserede boghandlere*; ved »karakteriseret« forstod tiden en titel, der strengt taget var lidt finere, end hvad der rettelig tilkom en person; en kaptajn i hæren kunne fx afgå som karakteriseret major. Leveringerne til de karakteriserede boghandlere var en trafik, der foregik i det skjulte – fra boghandlere, der ikke tog det altfor nøje med samhandelsbetingelsernes overholdelse. Motivet kan have været, at de gerne ville skaffe sig en extra omsætning, men også at de har villet hjælpe mennesker, det var gået tilbage for.

En senere tid kan undre sig over, at nogen var villige til at dele den sparsomme rabat, der var på bøger. Som en anonym boghandler skrev i Boghandlertidende i 1854 med ord, der stadig havde gyldighed i 1870'erne, var den »for lidt til at leve og for meget til at dø af«.

Samhandelen

I det store og hele forløb den daglige samhandel mellem forlag og sortiment uden rivninger. Der forekom nu og da klager fra boghandlerne over, *at* især mindre forlag var for længe om at expedere indsendte ordrer, *at* forlagene emballerede for dårligt, *at* de favoriserede deres egne boglader. Forlagene bebrejdede boghandlerne, *at* de svigtede bogsalget til fordel for andre varer, *at* de ikke behandlede å c.-bøger med tilstrækkelig omhu, *at* de var dårlige be-

talere. Hvert forår var Boghandlerforeningens særlige afregningsudvalg, oprettet på Eibes initiativ, i travl aktivitet over for restanter.

Firmaer som *Reitzel* og *Gyldendal* blev rost for deres expedition og perfekte bogholderi; de blev fremholdt som eksempler til efterfølgelse. Det hjalp bare ikke, skønt større konformitet ville have været til gavn for alle parter. Ævnen til at gøre livet surt for hinanden viste sig ikke mindst ved de årlige opgørelser, der var omgærdet af irriterende særbestemmelser. Hvornår trykte beholdningslister kom i almindelig brug oplyses ingen steder, men i en polemik i 1864 anførte Eibe, at han i flere år havde haft en sådan. Naturligvis var der boghandlere, som skulle vise deres selvstændighed ved ikke at benytte den.

Leveringsformerne var ligesom i nutiden tre:

1. À CONDITION, ordret: på betingelse, ofte forkortet til og udtalt à cond. eller blot à c. Herved forstås leveringer fra forlagene til boghandlerne med returret for de ikke solgte bøger; det engelske udtryk er *on sale or return*, næsten en definition. Ved et års udgang kan boghandlerne som regel i et visst omfang beholde og overføre ikke solgte bøger i ny regning med bevarelse af à c.-retten. Det kaldes at disponere eller at stille i behold, deraf ordet beholdningsliste. At tilbagesende bøger kaldes at remittere, det tilbagesendte bliver til remittender.

Retten til at disponere blev af nogle boghandlere misbrugt: de blinddisponerede, d. v. s. bøger, som faktisk var solgt, blev opført som værende i behold, hvorved kreditten uberettiget forlængedes og forlagenes risiko øgedes.

À condition er for forlag og boglader en besværlig fremgangsmåde, men til nytte for publikum og til gavn for

spredningen af langsomt sælgelige bøger. Navnlig i ældre tid var fremgangsmåden af stor betydning.

2. FAST REGNING, forkortet f.r. Det på denne måde leverede førtes på årskonto med betaling af et a conto-beløb før jul og endelig afvikling i det følgende års første måneder.

På papiret var det en saftig kreditydelse, men den formidskedes derved, at en boghandlers bogindkøb især fandt sted i årets sidste måneder, en følge af nyhedernes sene fremkomst, således at den reelle kredit på denne del af købet kun var 4-5 måneder. Det bør tilføjes, at boghandlernes kreditgivning til kunder var stor og af lang varighed.

3. PR. KONTANT, der normalt belønnedes med noget højere rabat, når det da ikke drejede sig om særlige kontantartikler som fx almanakker. Kontantartikler, i stort omfang ting i kommission hos forlæggeren, var i det hele taget ofte lavere rabatteret end à c.- og f. r.-bøger.

I det daglige herskede der som foran sagt fred i lejren, men dette betød ikke enighed m.h.t. de store principspørgsmål. Af dem var *rabatten* det vigtigste, og den var afgjort i underkant af det forsvarlige. For de regulære forlags vedkommende lå satserne fast i overensstemmelse med Boghandlerforeningens retningslinjer: $16\frac{2}{3}\%$ til boghandlere i København, 20% til boghandlere i provinsen, 25% til boghandlere i udlandet, hvortil før 1864 som følge af toldgrænsen ved Kongeåen også hertugdømmerne regnedes. Det sidste betød, at en boghandler i Haderslev amt fik højere rabat end fx en boghandler i Kolding, skønt deres forsendelsesudgifter var omtrent de samme. Dette fremkaldte selvfølgelig utilfredshed, og københavnske boghandlere var utilfredse med, at de måtte nøjes med $16\frac{2}{3}\%$, mens deres kollegaer i Malmø fik 25.

Det hændte, at også de regulære forlag opererede med partier, hvor rabatten lå over det normale, men i praxis var sådanne tilbud som oftest ikke meget værd. Fx tilbød Høst et samlet sæt af Oehlenschlägers skrifter med 25 % mod $16\frac{2}{3}\%$ enkeltvis pr. kontant og $8\frac{1}{3}\%$ i regning, men et komplet sæt kostede 200 kr., hvad der for et almindeligt firma var mange penge, foruden at boghandleren ved at købe et sæt fik sit lager forøget med en del bøger, som han sandsynligvis aldrig kom af med.

Mere fordelagtigt var det, hvis en bog var så letsælgelig, at en boghandler kunne forlange den hjem med *fri-exemplar*. Forudsætningen var, at han på een gang aftog 10 eksemplarer i f. r. eller pr. kontant; han fik da som regel det 11. exemplar uden beregning, hvad der blev skrevet 11/10 og udtalt elleve-ti. 7/6 og 13/12 forekom, men sjældnere. Undertiden blev frieksemplarer ydet efter en stigende skala, fx 11/10, 28/25, 58/50, 120/100, men for boghandlerne fik dette kun betydning i forbindelse med skolebøger og her endda blot i rene undtagelsestilfælde. Boghandlerne ville derfor hellere have en højere grundrabat.

Rabatmæssigt betød 11/10, at $16\frac{2}{3}\%$ steg til 25, 20 % til 28, 25 % til 32. Det så nydeligt ud, men hvor ofte kunne en almindelig boghandler sælge 11 eksemplarer af selv en kulant bog, og når vidste han, at han kunne? Her kom à c.-systemet ham til hjælp; i kraft af det kunne han prøve sig frem m. h. t. en ny bogs salgbarhed. Bøger, der så lovende ud, bestilte han derfor så vidt muligt kun à c. Hvis han solgte de på denne måde modtagne eksemplarer, bestilte han påny bogen à c., indtil han var nået op på så stort et antal, at han helt eller nogenlunde risikofrit kunne forlange de forjættede 11/10 hjem. De à c.-leverede exem-

plarer fik forlæggeren i hovedet igen ved første lejlighed eller senest ved årsopgørelsen.

Det ses let, som det hedder med et misbrugt udtryk, at 1) for både forlæggere og sortimentere betød fremgangsmåden flerdobbelt besvær, at 2) provinsboghandlere fik øgede fragttudgifter, og at 3) forlæggerne måtte trykke unødvendigt store oplag af visse bøger, hvis 4) de ikke ville risikere at komme til at mangle eksemplarer til effektivering af f. r.-ordrer. I Sverige, hvor à c.-systemet også praktiseredes, hævdede Albert Bonnier i 1877, at han for at sælge 1000 eksemplarer af en bog måtte trykke 2000. Det er sandsynligt, at han tog munden fuld, men i princippet havde han ret.

Man kan spørge: Hvorfor blev systemet opretholdt? Her-til er at svare, at det under de eksisterende forhold var en nødvendighed, foruden at det bød på flere fordele: 1) for boghandlerne, at selv mindre boglader risikofrit kunne føre et alsidigt boglager, 2) for forlæggerne, at de fik deres bøger ud i markedet, så de kunne blive udstillet og lagt frem på disken, 3) for boginteresserede mennesker, at de selv fjærnt fra hovedstaden kunne tage bøgerne i hånden, eventuelt få dem sendt hjem til gennemsyn. Navnlig for en boghandel, der som den danske for små hundrede år siden befandt sig i sin barndom, var à c. et væsentligt gode, men som ethvert gode måtte det betales.

Hvornår den ovenfor omtalte fremgangsmåde blev afløst af køb i f. r. med ret til »supplering til frieksemplar« kan næppe oplyses med sikkerhed, men det kan have været omkring 1880. Der er bevaret en trykt faktura fra Gylden-dal fra ca. 1883, hvor nogle »Betingelser for Samhandel« dels sætter en stopper for à c.-trafikken i rabatmæssigt

øjemed, dels med henblik på friexemplarer siger, at »*Nyheder (ikke nye Oplag eller Udgaver)* kunne suppleres med Friexpl. indtil 2 Maaneder efter Udgivelsesdagen«.

Ifølge denne ændrede fremgangsmåde forlangte boghandlerne nyheder i f. r. og/eller à c. Deres fortsatte forbrug, hvis der blev noget, dækkede de ved forsigtige køb i f. r., og de kunne da i gunstige tilfælde komme op på så stort et forbrug, at de på et visst tidspunkt risikofrit kunne forlange fx 4/3, 3/2 eller 2/1 exemplarer. Forudsætningen var, at de selv holdt regnskab med de foregående f. r.-køb og opgav datoerne for disse, således at en ordreseddel fx kunne lyde: 3/2 (forfatternavn, titel) til supplerings af f. r.-køb 16/11 2 ex., 23/11 2, 1/12 2, 6/12 2. Det gav i alt 11/10. Tidsfristen for ret til supplerings, som ifølge ovennævnte faktura oprindelig var begrænset, ophørte i nyere tid normalt ved årsskiftet, dog at det forekom, at der efter nytår kunne afgives suppleringsordrer i gammel regning, sådan som det fremgår af forlagsannoncer i Boghandlertidende.

Også denne fremgangsmåde var besværlig, men havde den fordel, at frem- og tilbagesendelse af à c.-exemplarer blev undgået, ligesom forlæggeren havde bedre oversigt over, hvad han virkelig havde solgt. Systemet gik stort set af brug efter 1915, da det afløstes af indkøb i partier med forøget rabat.

Friexemplarsystemet gjaldt principielt kun hæftede bøger, men kunne i praxis kombineres med indbundne. Hvis selve friexemplaret leveredes indbundet, beregnede forlæggeren »bind om« ÷ rabat, men denne rabat var ofte lavere på indbindingen end på selve bogen.

Det, at forlæggerne generelt ydede *rabat på indbindingerne*, var et fremskridt sammenlignet med tidligere, da

de i mange tilfælde enten slet ikke gav rabat på indbindinger eller i hvert fald blot en minimal sådan. Praxis varierede fra forlag til forlag og var ikke engang altid ens for alle indbundne bøger på samme forlag. P. G. Philipsen averterede fx ved flere lejligheder, øjensynlig for at understrege sit firmas kulance: »Paa ganske faa Undtagelser nær tilstaaer jeg mine Colleger fuld Rabat paa alle mine Bind.« Tilbud om rabat på bind blev øjensynlig brugt i reklameøjemed eller som et middel til i en snæver vending at lokke ordrer og/eller kontanter frem.

Således tilbød C. A. Reitzel i 1870 Ingemanns romaner og historiske digtninge indbundet. Prisen på indbindingen pr. bind var brutto 64 skilling, netto kontant 56 sk., d. v. s. $\div 12\frac{1}{2}\%$. Ved levering i regning ydedes ingen rabat på indbindingen.

Muligvis har forlæggerne skelet til konkurrencen med bogbinderne; når de undlod at give rabat til boghandlerne, kunne de sætte udsalgsprisen tilsvarende lavere. Et argument var, at indbindinger hjalp boghandlerne til at sælge flere bøger, m. a. o. at indbindinger var en salgshjælp og som sådan ikke burde rabatteres. Endelig var der den mere håndgribelige omstændighed, at indbundne bøger led særlig meget ved de idelige *à c.*-tilsendelser og derved blev belastet med udgifter til reparationer, hvis de ikke ligefrem måtte kasseres.

Det er indlysende, at boghandlerne var utilfredse med ordningen og kæmpede for, at indbindinger helt eller mest muligt sidestilledes med de hæftede bøger. Forlæggernes afgørelser var til hvilken side hveranden gang.

De faktiske rabatter, også på hæftede bøger, var afgjort for lave som arbejdsvederlag betragtet. Bogsalg var for-

bundet med ikke helt små omkostninger. Der var ikke noget at sige til, at boghandlerne, især de jyske som havde de største fragtudgifter, gjorde ihærdige forsøg på at få 25 % fastsat som grundrabat. På den i 1874 stiftede provinsboghandlerforenings program var forhøjelse af rabatten punkt 1. De fik støtte fra enkelte forlæggere. I en artikel i Boghandlertidende 1866 skrev *E. Jespersen*, at der burde være »eens Rabat til Alle og en saadan Rabat, at Sortimentsboghandleren kan bestaae derved«. Han foreslog at indrømme 25 % og 11/10 på både bøger og bind. Det der, fortsatte han, under den gamle ordning efter fradrag af udgifterne blev »tilbage for Sortimentsboghandleren og hans Familie at leve af, er ikke saa meget, som til Exempel en Kulsjouer tjener«. Over for denne kraftige udtalelse tog redaktøren af bladet forbehold ved i en fodnote at tilføje: »Her gaaer dog vist den ærede Forfatter for vidt.«

I almindelighed blev boghandlernes krav afvist af Boghandlerforeningen. Overensstemmende med tidens tankegang gjaldt det for forlæggerne om at holde bogpriserne nede, og de kan have frygtet, at forhøjet rabat ville friste til rabatgivning til publikum og derved bringe den faste bogladepris i fare. Om deres egne boglader fik en højere eller lavere rabat betød ikke så meget, da disses køb i betydeligt omfang udlignedes ved modregninger. I 1874 fik Fr. V. Hegel dog gennemført, at rabatten til københavnske boghandlere forhøjedes fra $16 \frac{2}{3}$ % til 20 %. Til gengæld bortfaldt en godtgørelse på 2 %, der var blev ydet på de a conto-indbetalinger, der sædvanemæssigt fandt sted før jul. Man gav med den ene hånd og tog med den anden.

De bedste rabatbetingelser kunne boghandlerne opnå hos de irregulære forlag og hos forlæggere i pungenød. Til de

sidste hørte konstant Fr. Wøldike. Hans ævne til at finde på lokkende tilbud var beundringsværdig. I praxis var sådanne tilbud som regel ikke meget værd. Hvad nyttede en høj rabat, hvis de indkøbte bøger ikke blev solgt.

Så meget er sikkert: det var ikke indbringende at være sortimentsboghandler i halvfjerdserne. Vanskeligst stillet var provinsboghandlerne. Deres muligheder for bogsalg var til at overse, og når avancen på bøgerne desuden var for lille, var der intet mærkeligt i, at de kom ind på at føre varer, som lå uden for en bog- og papirhandlers naturlige virkefelt. Sådan var det ikke blot i Danmark; bøger var i ældre tid og i alle lande en vare, som – ført alene – vanskelig kunne give en familie levebrødet. Disse meget alsidige boghandlere blev kritiseret, for ikke at sige hånet i Boghandlertidende af kollegaer med en mere bogbetonet omsætning. I 1871 skrev fx en indsender: »I Aviserne sees dagligt, at Gigtkjæder faaes hos de og de Boghandlere, og jeg mindes engang at have seet et Opslag paa en Gjæstgivergaard: Kongen af Danmarks Brystsukker faaes i H. alene hos Boghandler N.N.« I samme blad er bevaret en historie om, at Fr. V. Hegel engang spurgte en jysk boghandler, hvad han egentlig solgte mest af. Hegel ventede at få opgivet en bogtitel, sikkert helst en af Gyldendals, men i stedet svarede boghandleren: »Når jeg skal være rigtig ærlig, hr. justitsråd, tror jeg nok, jeg sælger flest barnevogne.«

Annoncer om barnevogne har nærværende bogs forfatter dog aldrig bemærket i Boghandlertidende, men da cyklen i halvfemserne blev det store skrig, averterede en fabrikant eller importør efter agenter i bladet, til trods for, at cyklen, som i en senere tid bilen, opfattedes som en bøger-

nes fjende. Den antoges at lægge beslag på menneskers tid i en sådan grad, at læsningen blev skadelidende.

I halvfjerdserne var Boghandlertidendes spalter for *blandede bekendtgørelser* da morsomme ved deres brogede vareudbud. Det ser nærmest ud til, at når der kom varer frem, for hvilke der ikke på forhånd fandtes salgskanaler, søgte fabrikanter og importører til boghandelen for at finde forhandlere. Dette gjaldt fx m.h.t. grammofonen, eller vel snarere fonografen, men her var det i øvrigt cykelbranchen, der løb af med sejren. Boghandlerne og deres medhjælpere har formentlig ikke i almindelighed repræsenteret tilstrækkelig teknisk snilde.

Den i Boghandlertidende mest ihærdigt averterede vare med henblik på videreförhandling var i halvfjerdserne Kjöngs-Plaster, et for den tid fremragende middel mod bylder; fabrikanten havde i parentes bemærket et bogtrykkeri og litografisk etablissement. Andre artikler var gummibolde, »coul. og graa«, salicylsæbe, hvorom planer kunne fås til uddeling til husstandene, hårfjærningsmidler, arkana, kotillonordner, ballons à la captif fra Paris, lydforplanteren Telefonia med brugsanvisning, buketholdere til konfirmationen, lampenet, knive med benskaf, glas- og porcellænslim, forsølvningsvæske til afslidte pletvarer, »Djævelens Visitkort«, d.v.s. sorte kort med navn i hvidt, salon- og havefyrværkeri til jul og nytår, »Blomster-Cigar-Tændere, som i fri Luft, selv i den stærkeste Blæst, tænde Cigaren fuldstændig«, insektpustere med tilhørende ægte persisk insektpulver, sløjfer af voxet papir med sort rand påtrykt svensk og norsk (!) text o.s.v., o.s.v.

Om forståelse af, hvad der sømmede sig i tilfælde af sorg, vidnede en annonce fra 1871: »Sørgerand paa Postpapir /

og Convolutter paasættes à 2 Mark / pr. Bog hos / F. A. Brede, / Bogbinder og Galanteriarbejder.« En bog består som bekendt af 24 ark, og en mark blev ved møntændringen fastsat til 33 øre. Timelønnen må have været beskeden.

I hvilket omfang det lykkedes annoncørerne at få ordrer hjem, kan ikke ses, men da de fleste annoncer blot indrykkedes en enkelt eller få gange, har man vel lov at håbe, at de færreste boghandlere lod sig lokke.

Hvis distributører af nye varer prøvede at få boghandlerne i deres garn, søgte disse til gengæld at værne deres interesser, når det gjaldt forhandlingen af de gamle. Næringsloven af 1857, der trådte i kraft 1862, vendte op og ned på meget, men ikke på tankegangen. Det skal indskydes, at de bestemmelser, der havde reguleret papirhandelen, visstnok var nogle af de mest udviklede.

Et belysende træk forekom i 1878. Boghandler H. F. Mansa i Randers, en af mændene bag den i 1874 stiftede første provinsboghandlerforening, bad i Boghandlertidende Boghandlerforeningens juridiske konsulent oplyse, om ikke posthusenes salg af pengekonvolutter og postkvitteringsbøger (de sidste udkom på private forlag) stred mod næringsloven. Den juridiske konsulent anlagde i sit svar et servicesynspunkt og fandt ikke noget urimeligt i dette salg, der var til publikums bekvemmelighed. Mansa gav imidlertid ikke op. Han henvendte sig til Indenrigsministeriet, der i en skrivelse af 7. august s.å. gav forespørgeren ret, »og har man i Overensstemmelse hermed under Dags Dato tilskrevet Posthuset i Randers«. Mansa, der hidtil havde optrådt anonymt, tøvede ikke med under navn at forkynde sin sejr. Men ak: ti år senere overgik salget af kvitteringsbøgerne til posthusene.

Det lille træk får interesse ved at vise, at det var til Boghandlerforeningen, man henvendte sig, selv når »man« var kasserer i en sortimenterforening.

Den lange arbejdsdag

Om det daglige liv i boglader og på forlag for hundrede år siden har adskillige fortalt, folk som C. M. Hansen og J. L. Lybecker i bogform, andre i kortere erindringsbilleder.

Flertallet af fortællerne dvæler helst ved de lyse sider og fortier de mørke, eller de glatter ud; tankegangen var præget af taburegler. Den tilknappe, men inderst inde varmlhøjertede principal var en næsten fast figur; kritik af ham forekom yderst sjældent. Da *J. Frimodt* om en af sine læremestre kom til at skrive, at »det var Synd at sige, at han overanstrengte sig i Forretningen«, skyndte han sig at understrege vedkommendes øvrige udmærkede egenskaber. Menneskelig forståeligt hændte det naturligvis, at en fortæller havde virkelige eller indbildte forurettelser, der skulle hævnnes. Digteren Rudolf Schmidt kan tjene som eksempel.

Som helhed gælder, at den lange arbejdsdag skulle udnyttes. Flid var et modeord, en fetich, om man vil. Hos H. Hagerup, etableret i 1852 efter otte år hos den første, abnormt flittige Reitzel, gik det strengt og alvorligt til. Der holdtes åbent fra 7 morgen til 8.15 aften, og klokken blev ofte 9-10, før personalet gik. Kun jule-, påske- og pinsedage var fulde fridage, på andre søn- og helligdage arbejdedes der fra 9 til 3. »Jeg havde at paase,« fortalte *P. E. Bluhme* i 1927 i *Boghandlertidende*, »at det øvrige Personale altid var i fuld Aktivitet, og saa han [Hagerup],

at nogen af dem ikke i Øjeblikket var beskæftiget, hvad jeg forøvrigt indrømmer, at jeg saa lidt igennem Fingre med, kunde han bemærke: »De mangler tilstrækkelig Myn-dighed.««

Også hos Gyldendal blev fliden holdt højt i ære, selv om Fr. V. Hegel ikke synes at have været slavepisker. Man mødte præcis kl. 8, og kom nogen undtagelsesvist for sent, stod Hegel, der var mødt før tiden, og læste i sin avis; synderens hilsen blev ikke gengældt. Det var ikke velset, at man gik for præcis kl. 7 om aftenen; officiel lukketid var fem minutter over. Men personalet blev modtaget med the og franskbrød, og kl. 11 spistes der i to hold frokost ved familiens bord. I midten af halvfjerdserne blev det sidste afskaffet mod en kontant årlig godtgørelse. Middagstiden var 1 1/2 time, også den fordelt, så forretningen ikke behøvede at lukke.

For en lærling var der i begyndelsen blot tale om rutinearbejde: at stille bøger på plads, ordne breve, ordresedler o.lign. På forlagene gik der for yngre og ældre utrolig megen tid med lagerarbejde. Årsagerne var flere: den lange tid, bøgerne var i handelen; de ofte uheldige opbevaringsforhold, dels hjemme hos forlaget, dels på lofter ude i byen; den omstændelige måde, hvorpå materie blev sendt til hæftning hos bogbinderne.

C. M. Hansen skildrer malende Gyldendals lagre. Defektkammeret på loftet, som han hurtigt fik at gøre med, var ikke noget hyggeligt opholdssted, støvet og snavset, meget koldt om vinteren og meget varmt om sommeren. Efter en forgænger, der heller ikke yndede stedet, havde det fået det ironiske navn »Stages Lyst«, der stod skrevet på et bræt over døren. Foruden et håndlager i et portkammer

var der oplag på loftet, i sidehus og baghus. Et værelse det sidste sted med hæftede bøger kaldtes »Evigheden«; navnet tyder ikke på stor omsætnings hastighed for de pågældende titler. I stuen var der et rum med materiesager, og desuden havde forlaget lejet et loft ude i byen.

Lokaliteterne hos Høst & Søn, som dengang boede i Gothersgade, var selvfølgelig andre men reelt ikke meget anderledes. *J. L. Lybecker*, der kom i lære 1877, fortæller, at fornøjeligst havde firmaets fem (!) lærlinge det, når de skulle arbejde på lofterne. Disse lå i samme ejendom som bogladen, to oven over hinanden i den ene fløj og et, gruelig snavset og med de allerældste så godt som usælgelige forlagsartikler, i den anden fløj. Der var hejseværk op til lofterne, og forholdene var således mere moderne end for C. A. Reitzels lager på Trinitatis kirkeloft.

Om enkelthederne i forbindelse med *fremtagnings- og hæftningsproceduren* fortæller C. M. Hansen ikke i sine erindringer, hvad der er skade, når man vil prøve at danne sig et billede af arbejdsdagens anvendelse på et forlag. Det kan slås fast, at der var en uendelighed af igangsætninger, men det er vanskeligt at danne sig en forestilling om, hvor tidsrøvende de var, når man ikke kender formerne for trykkeriernes aflevering af materien. Der er flere ubesvarede spørgsmål: Skete afleveringen i optagne sæt af arkene? I plane eller falsede ark? Pakket eller uindpakket?

Dengang salget af bøger til boghandlere og publikum overvejende fandt sted i rå materie, blev materien uden tvivl af bogtrykkerne afleveret i læg, for mindre bøgernes vedkommende indeholdende et komplet exemplar af bogen; større værker har krævet flere læg. Hvor længe har denne skik holdt sig? På en halv snes regninger fra J. H. Schultz

for trykarbejder leveret til Gyldendal i året 1850 nævnes det udtrykkeligt, at den del af materien, der ikke med det samme gik til bogbinder, blev afleveret til forlaget pakket med så og så mange eksemplarer i pakken. Mest udførlig er en 6. november dateret nota, i øvrigt uden angivelse af publikationens titel. Teksten lyder:

Hermed sendes Dem 28 Pakker med	
150 Exempl. i hver Pakke	4200 Expl.
og 1 Pakke med	12 Expl.
De har faaet sendt d. 28 October 3 Pakker	
med 150 Expl. i hver Pakke	450 Expl.
Bogbinder E. Ursin har faaet d. 27 Sept.	300 Expl.
og d. 4 November	100 Expl.
Bibliotheket [pligtexemplarer]	3 Expl.
Censor	1 Expl.
	5066 Expl.
tillige følger 1 Pakke med Defecter og ucompl. Læg og	
nogle Exempl. af Skildtene.	

Fra 1853 haves tre regninger fra Det Seidelinske Officin ved Louis Klein (det var ham med Kjongs-Plaster) lydende på trykning af et værk i tre bind. For »Optagning af samtlige Expl.« beregnede trykkeriet extra 3 rbd. pr. bind.

Man tør sikkert regne med, at afleveringsformer som de schultziske og seidelinske fortsat var i brug i halvfjerdserne. Fremtagning af materie blev under sådanne forhold nemmere, end den ville have været, hvis materien var blevet afleveret med en signatur i hver pakke. Den medførte dog besvær nok, da ophæftningen for mange bøggers vedkommende foregik i ganske små partier.

For Gyldendals vedkommende kan takten følges ved hjælp af firmaets såkaldte forlagskladder, der nu opbevares på Det kgl. Bibliotek. I dem var hver bog og hvert nyt oplag tildelt et blad, hvor fremstillingsudgifterne, derunder også udgifter til hæftning blev indført. Blandt mange muligheder vælges bladet for Henrik Ibsen: *Kongs-Emnerne* 5. oplag 1879. Det var ligesom 4. oplag 1875 og 6. oplag 1882 trykt i 1500 salgsexemplarer, så det drejede sig med andre ord om en særdeles kurant udgivelse. Bogens omfang var 15 ark.

På bladet er 12 igangsætninger af hæftede eksemplarer noteret:

1879 hæftedes i juli 500 eksemplarer, i oktober 50.

1880 hæftedes fire partier à 50 i marts, juni, juli, november.

1881 hæftedes 50 i januar, 25 i marts, 50 i september, 25 i oktober, 20 i december.

1882 hæftedes 28 i september.

Det gav i alt 947 hæftede eksemplarer; et parti på 50 faldt ud med 49, men regningen var dog ikke tilsvarende lavere. Efter tillæg af 75 frieksemplarer og efter fradrag af naturligt spild blev der i materie ca. 600 eksemplarer til rest, som må antages at være blevet indbundet. Det stemte pænt overens med antallet af omslag: 1000 stkr. af blå imperial til hæftede eksemplarer, 575 stkr. af kardus til indbundne. Det mærkelige er, at disse forlagskladder ikke indeholder oplysninger om indbindinger, men disse indtog i det hele taget en særstilling. De opbevarede for sig, og rabatten, når der var nogen, var som nævnt anderledes.

De Tider,

paa hvilke

Commissionairerne i Kjøbenhavn

have deres Boglader aabne og indløse Contantpakker.

F. H. Eibe. Bogladen aaben fra Kl. 8 Morgen til Kl. 7 Aften.

Udbetalinger: fra Kl. 8—1 Form. og 3—6½ Efterm.

H. Hagerup. Bogladen aaben fra Kl. 7 Morgen til Kl. 8½ Aften.

Udbetalinger: fra Kl. 7 Morgen til Kl. 8½ Aften.

Th. Lind. Bogladen aaben fra 15de Mai til 15de Aug. Kl. 8—7; fra 16de Aug. til 14de Mai Kl. 8—8.

Udbetalinger til de samme Tider.

Wilhelm Prior. Bogl. aaben fra 1 Jan. til 31 Marts fra 8—8.

» » » 1 April til 14 Mai fra 7½—7.

» » » 15 Mai til 14 Aug. fra 7½—7.

» » » 15 Aug. til 30 Sept. fra 7½—8.

» » » 1 Oct. til 31 Dec. fra 8—8.

Udbetalinger: om Sommeren Kl. 10—6½.

» om Vinteren Kl. 10—7.

Imm. Rée. Bogladen aaben Mandag, Onsdag, Torsdag og Løverdag fra Kl. 8½—7; Tirsdag og Fredag Kl. 8½—8.

Udbetalinger: fra Kl. 9—7 de nævnte 4 Dage, og fra Kl. 9—8 Tirsdag og Fredag.

P. J. Schmidt. Bogladen aaben fra Kl. 8—7.

Udbetalinger til de samme Tider.

J. B. Schuboths Boghandel. Bogl. aaben fra Kl. 9—7.

Udbetalinger til de samme Tider.

E. L. Thaarup. Bogladen aaben Mandag, Onsdag, Torsdag og Løverdag fra Kl. 8—7; Tirsdag og Fredag Kl. 8—8.

Udbetalinger til de samme Tider.

C. A. Topp. Bogladen aaben fra Kl. 8—8.

Udbetalinger: Mandag, Tirsdag, Torsdag og Fredag Kl. 9—7; Onsdag og Løverdag Kl. 5—7 Efterm.

Selv når man går ud fra en for senere fremtagning gunstig afleveringsform for materien, virker det store antal igangsætninger urimelig. De kunne for Gyldendals vedkommende ikke skyldes pekuniære hensyn, Fr. V. Hegel havde penge nok, og desuden drejede det sig om småbeløb. Af de tre benyttede bogbindere tog de to kr. 2.25 for hæftning af 50 exemplarer, den tredje kr. 2.10. Forklaringen må være, at metoden bundede i gamle vaner. Arbejde for forlagenes folk skabte den i hvert fald, og C. M. Hansen nævner da også i en sidebemærkning, at der, da han blev betroet tilsynet, gik megen tid med at rykke bogbindere.

Arbejdstiden hos kommissionærerne er bedst kendt; den var jo af interesse for både forlæggere og kommittenter og blev derfor bekendtgjort, se den på foregående side givne oversigt fra Boghandlertidende i 1878. Her er uensartethed for alle pengene.

Der var visse halvhjærtede tilløb til ensartethed. I 1877 averterede fire af de største kommissionærer ens åbnings-tider, nemlig fra 8 morgen til 7 aften, tirsdag og fredag alene undtaget, de var afsendelsesdage for baller, dog fandt de fire ikke på at indføre ens kassetider. Eibe, en af dem, bekendtgjorde nogle år, at han modtog indlæg til boghandlerne langfredag og anden påskedag. Forudsætningen for denne galskab må have været, at der på disse helligdage blev arbejdet på forlagene.

Visst havde halvfjerdserne et fritidsproblem.

Om *lønnen for arbejdet* findes der for Københavns vedkommende ingen samlede oplysninger, københavnsk boghandel har ikke som provinsens haft en Andr. Dolleris. Det må blive ved spredte træk.

Hos Eibe fik Rud. Schmidt i sine 2×2 læreår i 1850'erne henholdsvis 50 og 100 rbd. om året. For det aftensmåltid, som indgik i aftalen, snød Eibe ham ofte. Middagsmad spiste han hjemme.

H. Vilh. Martensen, lærling hos C. A. Reitzel 1859-64, fik i sin femårige læretid 120 rbd. om året plus et nydeligt og voksende nytårsgratiale. Beløbet opgives ikke.

C. M. Hansen, der kom i lære 1872, fortæller, at han for de tre prøvemåneder modtog 25 rbd. i løn, men giver ellers ingen oplysninger om sin gage, J. L. Lybecker heller ikke. Aage Laudrup, i en lang årrække som prokurist leder af Hagerups boglade, hvor han også havde stået i lære, oplyser i sit skrift *Læreaar i Firserne*, at han for hele læretiden, fem år, modtog 1000 kr. kontant, udbetalt med 200 kr. om året. Han fik middagsmad hos principalen.

I tidens plads tilbydes- og søges-annoncer taltes der kun undtagelsesvist om penge, i medhjælpernes annoncer overhovedet aldrig, med mindre den pladssøgende kom med den ikke ualmindelige bemærkning, at på lønnen sås der ikke så meget. Cheferne kunne finde på at give oplysninger om det pekuniære. Januar 1868 averterede fx Eibe efter en yngre provinsuddannet kommis med en god og flydende hånd til sin kommissionsforretning. For månederne april-oktober tilbød han 200 rbd. i alt. Om kost og logi sagde han intet, men efter Rudolf Schmidts oplysninger at dømme må man nærmest gå ud fra, at det blev ansøgerens egen sag. I 1877 blev der i en annonce, der ikke kan placeres geografisk, tilbudt en medhjælper, som ville finde sig i at være alene og derfor blev temmelig bunden, 800 kr. om året og værelse. Da Halfdan Jespersen, den senere forlægger og formand for Den danske Boghandlerforening, så

sent som i 1890'erne begyndte hos Vilh. Tryde på Østergade i København, blev der tilbudt ham 65 kr. om måneden på egen station. Han opnåede dog 75 kr., men der stilledes også i denne fornemme forretning særlige krav til påklædningen, de ældre gik i langskødede frakker..

Til belysning af lønniveauet kan det indskydes, at da københavnske typografer i 1876 strejkede for at få højere løn, bragte Boghandlertidende en principal-inspireret artikel, hvori det oplystes, at en dygtig sætter ved en titimers arbejdsdag kunne tjene 22-30 kr. pr. uge, hvad der af artikelforfatteren skønnedes at være en god betaling. Der var dem, der tjente mindre.

For provinsens vedkommende er forholdene bedre oplyst, takket være *Andr. Dolleris*. Han anfører i *Den danske Provindsboghandels Historie*, at arbejdstiden i halvfjerdsjerne som regel var fra 7 morgen til 9 aften. Da personalet så at sige altid var på kost hos principalen, har der næppe været nogen egentlig middagspause, men antagelig et par stille timer midt på dagen, især hvis boghandleren var kommet i den alder, hvor man sover til middag. *Søndagslukningen* varede fra 10 formiddag til 4 eftermiddag, men, tilføjer Dolleris, denne frihed var ret nominel. Normal læretid var fem år, men afvigelser forekom. Hvornår den skik opstod at lade lærlinge, som fik kost og logis hos læremesteren, betale for at stå i lære, er ikke fundet oplyst.

Om begyndelseslønnen for medhjælpere siger Dolleris, at den dengang og langt senere oftest var 400 kr. om året. Det stemmer med et par fundne annoncer. 1874 blev en boghandlerkommis tilbudt 200 rbd. om året plus fri station af en sjællandsk boghandler, og 1877 søgte en ikke lokaliseret provinsboghandler en kommis og tilbød som begyn-

delseløn 500 kr. årligt og fri station. Efter oprettelsen af Boghandlermedhjælper-Bibliotheket i 1872 gik betegnelsen »kommis« i øvrigt mer og mer af brug.

Af arbejdsdagens forløb i provinsboglader er der ikke fundet sammenhængende skildringer. I mindre forretninger, hvortil der var knyttet et bogbinderi, har eventuelle svende eller lærlinge antagelig fungeret som expedienter, når chefen ikke var til stede; ubeskæftigede har nok ingen fået lov at være. Afdøde boghandler *Vilh. Larsen* i Odense fortalte som gammel mand i Boghandlertidende, at da han i 1860'erne var ansat som medhjælper i den Hempelske Boghandel, modtog firmaet jævnlig 3000 subskriptionsplaner til udsendelse med *Fyens Stiftstidende*. Når disse planer ikke blev leveret af forlagene med firmapåtryk, »maatte vi paa dem skrive »Subskription modtages i den Hempelske Boghandel i Odense«; at skrive denne Sætning 3000 Gange var et aldeles aandsfortærende Arbejde, og der kunde ikke være Tale om lade det trykke eller bruge Stempel dertil.«

Gummistempler synes at være kommet til Danmark omkring 1850, og før den tid var prægestempler kendt.

KOMMUNIKATION

Internt

Efter 1854 var den ugentlige *Dansk Boghandlertidende* det faste punkt i boghandelens meddelelssystem. Rubrikken »Dansk Bogfortegnelse« forekom hver uge, m.h.t. omfang stærkt påvirket af årstiden: fra nogle få titler pr. uge om sommeren til et par spalter nyheder i bogsæsonen og altid prisværdigt up to date, hvad udgivelser fra de egentlige forlag angik. I rubrikken meddeltes ikke blot selvstændige publikationer, men også enkelthæfterne af de mange subscriptions, så boghandlerne kunne kontrollere, om de fik deres forbrug rettidigt.

Af lignende vigtighed som bogfortegnelsen var de to annonceafdelinger »Bøger under Trykning« og »Bøger, der ere udkomne«. De her optagne avertissementer havde i stor udstrækning form af ordknappe kundgørelser. Dette gjaldt navnlig annoncerne fra de ældre forlag; de to førende, *Reitzel* og *Gyldendal*, betjente sig af en praktisk taget adjektivfri stil. Gyldendals nyhedsadvisering var omfattende og rettidig, hvad der ikke kunne siges om Reitzels.

De reklamemæssigt dygtigste annoncører var Forlagsbureauet og P. G. Philipsen. De averterede sagligt oplysende, og uden at de forfaldt til overdrivelser, anvendte de en argumenterende, overtalende stil. For Forlagsbureauets annoncer må *G. E. C. Gad*, bureauets forretningsfører, have

stået, og han fortjener utvivlsomt at mindes som en af dansk bogreklames pionerer. Men har han trods alt ikke været fuldt overbevist om værdien af reklame? Han var faktisk flottere m. h. t. annoncer for Forlagsbureauet, hvor han kun skulle betale en fjerdedel, end med annoncering af sine egne udgivelser, hvor han skulle betale det hele selv.

Om *P. G. Philipsens* særlige motiver til at avertere kan der læses i sønnen Gustavs skildring af forlaget i bogen *Af min Urtegaard*. Den gamle Philipsen var en erklæret modstander af nedsættelser, og i stedet for at realisere restoplagene af sine ofte omfangsrige udgivelser til nedsat pris efter hæftesubskriptionernes afslutning, lod han dem indbinde, som regel i Tyskland. Han fik herved et lager, som det var nødvendigt for ham at holde fremme i boghandler-nes og publikums bevidsthed. Hans avertering i Boghandlertidende kostede ham ikke alverden. I Gyldendals arkiv findes der nogle årgange af bladet, som har tilhørt ham, og hvori han har indklæbet kvitterede regninger for to års annonceforgbrug i 1850'erne. I ny mønt løb den ene op på ca. 51 kr., den anden på ca. 39 kr. Senere blev beløbene dog væsentlig større.

Begynderforlæggere, en af dem *Immanuel Rée*, ruttede ligefrem med annoncer sammenlignet med de gamle forlag. Forlæggere i pengetrang, blandt dem til stadighed *Fr. Wøldike*, sås ligeledes tit i annoncespalterne. De lokkede med særlige rabattilbud, især hvis boghandlerne ville købe kontant. Restoplagsforlæggerne holdt sig heller ikke tilbage. Som helhed taget var deres varer vel nok indholdsmæssigt de mindst lødige. Var det for at give annoncerne værdighed og soliditet, at restoplagsforlæggere gennemgående foretrak kraftige frakturnit?

Naturligvis var der andre forlag end Philipsens, der mindede om deres backlister. På en bestemt tid af året fik fx forlæggerne af børnebøger travlt, og andre igenkommende anledninger til avertering var konfirmationerne og vinterens komme. I en årrække opfordrede fx Gyldendal hvert efterår gennem listeannoncer med tilhørende forlangsedler provinsboghandlerne til at forsyne deres lager med brødartiklerne, før den for sejladsen vanskelige tid begyndte. Tidens dampskibe kunne som følge af den ringe maskinkraft ikke klare isvanskeligheder, og rent galt blev det, når, som i vinteren 1870, isen i Storebælt skilte landet i to dele. En provinsboghandler foreslog udleveringslagre med de mest gangbare bøger oprettet i Odense og Århus, men det blev ved tanken.

Ved starten af større værker nøjedes forlagene ikke med avertering i Boghandlertidende, men brugte desuden cirkulærer. Bevarede prøver viser, at her, hvor man talte til boghandlerne så at sige under fire øjne, var man ikke så tilbageholdende i ordvalget som i annoncerne i den for offentligheden tilgængelige Boghandlertidende.

Ved siden af den sales promotion, der gav sig udtryk i annoncer og cirkulærer, forekom i København i sjældnere tilfælde *optagelse af ordrer i bogladerne*. Man benyttede ikke repræsentanter i ordets moderne betydning, men sendte et bud rundt med et skrevet cirkulære, der gav de mest nødvendige oplysninger om en forestående udgivelse, og hvor de besøgte firmaers navne var anført med plads til, at de kunne skrive deres eventuelle bestillinger. Af sådanne håndskrevne cirkulærer findes der flere i Gyldendals arkiv, og det må antages, at også andre forlag har benyttet frem-

gangsmåden. Som regel var ordreafgivelsen ikke stor; de fleste boghandlere nøjedes med at påtegne cirkulæret »forevist«, hvad enten det skyldtes, at de ikke ønskede at bestille noget, eller de ikke ville indvi deres kollegaer i, hvor meget de forlangte. Alligevel kan man ved hjælp af de bevarede lister danne sig et indtryk af de vigtigste firmaers størrelsesorden qua boglader. C. A. Reitzel afgav praktisk taget altid de største ordrer, når bortses fra visse specialartikler, og derefter fulgte i ældre tid som regel F. H. Eibe, hvis boglade ikke hørte til de største. Det er fristende at lege med den tanke, at han ikke blot bestilte for at dække sin egen boghandels forbrug, men også med henblik på sådanne kommittenter, der ikke havde direkte forbindelse med vedkommende forlag, i dette tilfælde Gyldendal. Hermed er ikke sagt, at han begik noget ulovligt, men at han dog foretog sig noget, der kunne irritere de af Boghandlerforeningen antagne boghandlere.

Et enkelt håndskrevet cirkulære giver flere oplysninger end de øvrige. Det er fra 1866 og indeholdt meddelelse om, at der ville udkomme et nyt hæfte af *Danske Samlinger*, som Gyldendal havde på forlag, og som kun leveredes i f. r. Prisen blev opgivet, men ikke rabatten, der uden tvivl har været den for København på dette tidspunkt sædvanlige, nemlig $16\frac{2}{3}\%$. Derimod bemærkedes det, at der gaves 11/10. I alt 31 firmaer fik listen forevist, og af dem bestilte 10 ingenting, mens 11 rekvirerede fra 1 til 5 eksemplarer og 10 6 eksemplarer og derover. Som sædvanlig lå Reitzel i spidsen, med 23 eksemplarer, hvorefter fulgte Gad med 19, Eibe, Karl Schønberg og Michaelsen & Tillge med hver 11/10. Alt i alt blev der bestilt 138 eksemplarer. Reitzel var ikke længere alene om at sælge bøger i større stil.

Hvad Gyldendals egen boglade havde brug for af hæftet fremgik af naturlige grunde ikke af listen, og gyldendalske subscriptionsbøger, som kunne give oplysninger herom, ses ikke at være bevaret. Alt, hvad der i så henseende hidtil er fundet, er et par løse blade vedrørende et fransk hæfteværk og et tysk tidsskrift. Private og boghandlerkunder er her opført sammen, og noteringsmåden er gammeldags omstændelig.

Endnu skal tilføjes, at cirkulæret var med blindpræget firmanavn, og hertil var brugt et stempel med ordlyden Gyldendalske *Boghandling*, der i 1864 var blevet afløst af Gyldendalske Boghandel. Man sparede!

Med hensyn til den form for salg fra forlag til boglader, som består i, at forlagene regelmæssigt lader *handelsrejsende* besøge boghandlerne for at optage ordrer, siger traditionen inden for faget, at den tog sin begyndelse omkring år 1900. Årsagerne til, at denne fra andre vareområder kendte fremgangsmåde først så sent blev brugt rationelt over for bøger, er sandsynligvis flere: 1) forholdet forlægger/sortimenter var med Boghandlerforeningens stiftelse i 1837 bragt i så faste former, at besøg af rejsende ikke følte påkrævede, 2) for en så spredt varegruppe som bøger var Boghandler-tidende (oprettet 1854) et effektivt efterretningsorgan, 3) de indkøbsformer, der er redegjort for foran, måtte vanskeliggøre eventuelle rejsendes arbejde, 4) hverken forlag eller boglader var i ældre tid store nok til at gøre rejsendes virksomhed lønnende. De her nævnte forhold udelukker imidlertid ikke, at der tidligere end ved århundredskiftet forekom lejlighedsvis rejsendebesøg angående bøger. Der er spredte træk, som taler herfor.

Forlaget Chr. Steen & Søn, der var stærkt (og i det lange løb uheldigt) engageret i papirhandel en gros, havde før 1864 en så betydelig handel med hertugdømmerne, at det benyttede en rejsende i papir. Ligger det ikke nær at antage, at repræsentanten, den senere forlægger Andr. Schou, også nu og da har virket for salg af forlagets bøger? I den dansktalende del af Slesvig må der i hvert fald have været visse salgschancer.

Juli 1873 bragte Boghandlertidende en tre gange gentaget annonce, hvor en boghandler under billet mrkt. oplyste, at han i august samme år skulle tiltræde en forretningsrejse, »ved hvilken han besøger samtlige Provinds-boghandlere«, hvorfor han tilbød »d'Hrr. Forlæggere sin Tjeneste med Hensyn til Afsætning af Bøger o. a. l. i Partier, navnlig Restoplæg. Fortegnelse ledsaget med billigste Nettopriser bedes opgivet« o. s. v.

Med hensyn til Norge, der var et vigtigt afsætningsområde for danske forlæggere, lå forholdene noget anderledes. Harald L. Tveterås, forfatteren til det store værk *Den norske bokhandels historie*, er af den opfattelse, at danske forlag i sprogfællesskabets tid jævnlig sendte rejsende til Norge. Et bekræftende træk er fundet i Gyldendals arkiv, men her må der et uddybende indskud til.

Af hidtil uoplyste grunde udgav *Fr. V. Hegel* og *Th. Lind*, fra 1854 Vajsenhusets boghandler og Det danske Bibelselskabs forhandler, i fællesskab en række publikationer, hovedsagelig børnebøger, men også andre ting, fx Chr. Winthers af Constantin Hansen illustrerede *Abc* og en oversættelse af svenskeren N. J. Berlins meget udbredte *Læsebog i Naturlæren for Hvermand*. Foruden på selve udgivelserne nævnes forlagsfællesskabet ofte i Boghandlertidende.

Forklaringen skal måske søges i den omstændighed, at Th. Lind regnedes for en fin kunstkender, hvorfor *han* kan have fået ideen til de oftest rigt illustrerede fællesudgivelser uden at have kapital nok til at realisere sine ideer og som følge heraf er søgt til Hegel. De to mænd omgikkes selskabeligt. Praktisk var forholdet ordnet således, at Th. Lind havde fremstillingen og forhandlingen af bøgerne under sig, måske fordi han var den af de to, der arbejdede med de laveste omkostninger. Hvert år aflagde han en detaljeret redegørelse til Hegel for forretningernes forløb, og af disse opgørelser fremgår flere ting, fx salgets fordeling på de forskellige områder, København, provinsen, udlandet, en naturlig følge af, at der opereredes med forskellige rabatsatser. Opgørelserne er bevaret for en snes år.

I den for 1864 debiterer Lind Hegel for tre bøgers vedkommende for »Andeel i Provision for en Reisende i Norge« med henholdsvis 1 rbd. 30 sk., 3 rbd. 50 sk. og 66 sk. Som det ses, drejede det sig ikke om større beløb, og der kan således ikke have været tale om salg af betydning. Poster af denne art forekommer kun for det ene år.

Angående Norge kan yderligere nævnes, at i Einar Boyesen: *J. W. Cappelen 1805-1878* omtales en A. Th. Nissen, senere boghandler i Oslo, og en Thorw. Olsen, der udtrykkelig betegnes som firmaets bokhandelsreisende. I et antal breve fortæller Olsen fængslende om sine oplevelser ude i marken i Norge, og i hvert fald om Nissen oplyses det, at han under et ophold i Danmark berejste dele af Jylland og der opnåede et smukt salg af Cappelens religiøse skrifter. Boyesen synes at sympatisere med disse strandhugster på dansk område, hvorimod han er knap så forstående over for danske forlæggers aktivitet i Norge. Når de to repræ-

sentanter kunne opnå pæne resultater, skyldtes det ikke mindst, at de foruden boghandlere besøgte bogbindere, købmænd og lærere; i 1840'erne var betingelserne for bogsalg i Jylland nok ikke meget forskellige fra de norske. Begge områder var i så henseende temmelig uopdyrkede.

Over for publikum

Den faglige kommunikation og den mod publikum rettede bogpropaganda gik i forlagenes lagerkataloger op i en højere enhed. Disse tjente et dobbelt formål.

Lagerkatalogerne var af lignende type som katalogerne i DFF. De var boghandlerne til bibliografisk nytte, samtidig med at de viste forlagenes ansigt udadtil. Som direkte salgshjælp har de næppe haft større betydning, men kataloger med mange og gode publikationer har givet prestige. Der gik som regel år imellem et forlags udsendelse af kataloger af denne art; i intervallerne kom der jævnlig supplerende tillæg.

Katalogernes oplag er i almindelighed ikke kendt, men et enkelt tal er bemærket. *Fortegnelse over den Gyldendalske Boghandels Forlags- og Kommissionsskrifter* 1867, der var på 8 ark, blev med en udgift af 206 rbd. trykt i 1600 eksemplarer, hvad der var rigeligt til at dække boghandelens behov både i Danmark og Norge, men kun har tilladt begrænset spredning blandt publikum. Forhåbentlig har fortegnelsen fundet vej til de rigtige menneskers hylder.

Men der kom naturligvis mellem 1860 og 1880 også mange mere reklamemæssigt betonedede kataloger. Om det samlede omfang tør denne bogs forfatter ikke have nogen mening, men må nøjes med nogle eksempler fra katalog-

samlingen i Gyldendals arkiv. Dette forlag fortsatte en gammel tradition ved at udsende udvalgskataloger af forskelligt format og indhold. Af en fortegnelse fra 1867 over *Forlags- og Commissionsskrifter (...) passende til Jule- og Nytaarsgaver* blev der trykt 4320 eksemplarer. Listen var på 8 sider, og udgiften androg 33 rbd. 84 sk. Nogle senere kataloger var i større format og illustrerede, uden at de blev kønnere af det. Ordet »Forlagsskrifter« blev afløst af det mere naturlige »Bøger«, og udtrykket »Festgaver« vandt indpas. Et hos Thiele i 1880 trykt, uillustreret katalog i lille oktav tager man den dag i dag på grund af udstyret i hånden med fornøjelse.

Prisnedsættelser var en anden anledning til udsendelse af kataloger. Et, stadig fra Gyldendal, var fra 1871. Dets 40 sider indeholdt godt 500 titler, deriblandt et værk til 34 rbd. 48 sk., men flertallet var til priser under en rigsdaler og så langt ned som til 12 og 8 skilling. Købte en kunde på een gang for 20 rbd., fik han 10 % rabat.

Alligevel blev ikke alt udsolgt. Adskillige af tingene fra 1871 gik igen i en nedsættelse 1887, der omfattede 440 titler. Mens nedsættelsen i 1871 så afgjort havde tilhørt den gamle tid, bankede en ny periode på i kataloget 1887 med bøger af bl. a. Darwin og Drachmann. Som et kuriosum kan nævnes, at Edvard Brandes' oversættelse fra 1870 af det indiske skuespil *Lervognen* var med; den kunne i samme udgave stadig fås til efter 1915. Det er ikke alene Guds møller, der maler langsomt.

Kataloger som de hidtil nævnte – og der var selvfølgelig mange flere og fra mange forlag – var individuelle, men kollektive ting fandtes også. Det vigtigste, når det drejede sig om faste bogkøbere, var DANSK BOGFORTEGNELSE, hvor-

til satsen fra rubrikken af samme navn i Boghandlertidende blev benyttet. Disse særtryk blev af udgiveren G.E.C. Gad tilbudt boghandlerne med firmapåtryk til favorable partipriser. Omfanget af det enkelte hæfte var som regel 8 sider, og firmapåtrykket fandtes på højkant i forsidens ydermargen. I de indbundne årgange, forfatteren har benyttet, findes der numre med henvisning til Sundby & Jespersen i Flensborg og til Otto Schwartz' Eftf. i København, så de må antages at have tilhørt grundlæggeren af Jespersen og Pio.

En flerårig kollektiv reklametryksag var JULE-KATALOG OVER SKRIFTER, PASSENDE TIL FORÆRING TIL BØRN OG VOXNE, som G. E. C. Gad og Th. Lind i forening udgav i årene 1861-65. 1864 undtaget »paa Grund af det sørgelige Tryk, der (...) hvilede over Alt og ikke mindst over Literaturen«. Kataloget kendes dels fra den nedenfor omtalte avertering i Boghandlertidende, dels fra *Dansk Bogfortegnelse* for 1859-68, hvor prisen, der må antages at have været nominel, opgives til 4 sk. for årgangen 1861, 2 sk. for årgangene 1862, 1863 og 1865. Exemplarer af det er det derimod ikke lykkedes at opdrive.

Tanken om at udgive et julekatalog kan have ligget i luften; ifølge faglitteraturen kendes tyske julekataloger fra 1840'erne. På dansk grund blev ideen ført i pennen i Boghandlertidende for 2. august 1861 af »D. i T.«, uden tvivl boghandler F. Drøhse i Tønder. I hans artikel, der fyldte 1 1/2 spalte, var hovedargumentet: »Det er som Boghandlere ikke alene vort Hverv at indskrænke os til at være Kjøbmænd, men navnlig ogsaa som Sortiments-Boghandlere vor Pligt især mod Forfatterne og Forlæggerne, at virke saameget for Literaturens Udbredelse, som det er os mu-

ligt. Vore Manipulationer indskrænke sig til at fremvise Bøger, at sende dem til Gjennemsyn, uddele Subskriptionsplaner eller annoncere dem [bøgerne] i offentlige Blade. Paa denne Maade bliver Literaturen bekendtgjort i en Deel af Publikum, men hvor lille er denne Deel i Sammenligning med den, der ikke faaer Leilighed at see Bøgerne og ofte ikke engang veed, at der existerer Bøger over enkelte Gjenstande, som man muligvis kunde have Brug for og Nytte af.«

Allerede den følgende uge indrykkede Gad og Lind en annonce i bladet, hvor de »for at forebygge Collision« meddelte, »at en i længere Tid paatænkt, af Undertegnede i Forening udarbeidet« katalog med den ovenanførte titel »vil udkomme i betimelig Tid i Aar«. Paterniteten kan således ikke fastslås med fuld sikkerhed.

Kataloget kom. Dets omfang var et ark, indholdet ca. 500 titler, oplaget omkring 20.000, m.a.o. et ikke helt uanseligt foretagende. I deres følgende annoncer opgav udgiverne navnene på de boghandlere, der havde bestilt eksemplarer, dog uden at tilføje antal. Der var 6 firmaer i København, 25 i provinsen, 3 i Norge, 1 i Sverige. Drøhse var ikke mellem dem. Prisen til »de Herrer Sortiment-boghandlere« var pr. styk 2 skilling og 11/10, for 100 eksemplarer med firma 1 rbd. 72 sk. = kr. 3.50, noget lavere forholdsvis ved 250, 500 og 1000 eksemplarer. Det sidstnævnte kvantum kostede 12 rbd. 48 sk. = 25 kr. Udsendelsen skete i sidste halvdel af november.

Om princippet for optagelse af titler skrev redaktionen af Boghandlertidende bekymret i en førømtale, der dog sluttede som en varm anbefaling: »Det undrer os, at de ærede Udgivere ikke tillige have viist det Uholdbare i

hvad Hr. D. i T. i Nr. 8 af denne Aargang har foreslaaet, nemlig at Forlæggerne skulle betale et Honorar for hver Titel af deres Forlag, der optages, og overhovedet sammen med Sortimentshandlerne dele Omkostningerne. Thi Følgen heraf ville jo blive, at en Forlægger, der har udgivet Skrifter, som ikke gjøre Literaturen Ære, for Betaling kunde faae disse optagne i Cataloget, medens maaskee de fortrinligste Frembringelser bleve holdte ude af Fortegnelsen, fordi deres Forlæggere ikke vilde betale Noget for Titlernes Optagelse.«

Den her lidt knudret udtrykte opfattelse må skulle forstås således, at boghandlerne burde have betalt hele gildet, og at udgiverne egenmægtigt skulle have stået for redaktionen. Herrer vi vare i åndernes rige ...

Medens forlagenes lagerkataloger salgsmæssigt i bedste fald virkede på længere sigt, var *udvalgs-kataloger* og navnlig *subskriptionsindbydelser* beregnet på at skabe øjeblikkelige salgresultater. »Planer« var tidens egen betegnelse for sådanne cirkulærer.

Boghandlernes appetit på planer var stor. Det fremgik dels af annoncer, som de ved deres etablering indrykkede i Boghandlertidende, dels af meddelelser i Wroblewskis Adressebog, hvorefter der fra og med 1859 med nogle års mellemrum kom nye udgaver. I 4. årgang, 1869, som var den sidste Wroblewski selv redigerede, opgav ca. 30 provinsboghandlere og 3 københavnske firmaer, at de havde brug for godt 30.000 planer. Hertil måtte lægges de ønsker, der ikke blev meddelt på tryk, samt norske og svenske boghandlers behov. Der regnes næppe meget forkert, når det samlede potentielle forbrug sættes til ca. 50.000.

Så store antal kan det dog ikke formodes, at realistisk tænkende forlæggere indlod sig på at fremstille.

På faktiske cirkulæreoplag findes der eksempler i Gylvendals forlagskladder. I 1872 blev der til kunsthistorikeren N.L. Høyens *Skrifter* trykt en subscriptionsindbydelse i 1250 eksemplarer. Det lille oplag kunne tyde på, at cirkulæret blev distribueret direkte fra forlaget, men den mulige aftagerkres har jo også været begrænset. Udgiften var 5 rbd. 10 sk. I 1874 tryktes der til Paul Heyses omstridte roman *Verdens Børn* 16.000 planer med 25 firmapåtryk, udgift i alt 13 rbd. 64 sk., og 1875 14.200 planer til H.J. Huitfeldt: *Christiania Theaters Historie* med 12 firmapåtryk, udgift kr. 38.50. Sammenlignet med tallet for Heyse forekommer det stort, men det ville ikke forundre, hvis Hegel som den kloge mand, han var, tog særligt hensyn til norske ønsker.

Et middel til nedskæring af forbruget var at kræve betaling for planerne. I efteråret 1870 averterede Gyldendal i Boghandlertidende: »Da flere af mine Colleger [her = sortimenterne] have forlangt Planer til Arndts Betragtninger [en opbyggelig bog og derfor af betydelig almen interesse], undlader jeg ikke at bekendtgøre, at de kunne faaes à 1 Rd. pr. 1000, 48 Skilling pr. 500.«

Hvor almindeligt det blev at kræve betaling vides ikke, men det forekom i hvert fald så hyppigt, at da boghandlerne begyndte at samles til møder, protesterede de imod fremgangsmåden.

Distribution i *mindre stil* af planerne foregik ved, at boghandlerne lagde dem ind i hæfter af subscriptions og numre af blade, som de i forvejen havde holdere til. Alene dette kunne kræve rigtig pæne antal; i 1869 havde Marinus

M. Schultz i Ålborg til dækning af dette behov brug for 300 planer. Spredning *i større stil* skete i provinsen ved, at boghandlerne lod planerne medfølge de lokale blade som indlæg, i hvilken sammenhæng de i Adressebogen som regel opgav navnene på de aviser, det drejede sig om. Adressebogen kommer herved til at yde et beskedent bidrag til dansk pressehistorie, idet adskillige dagblades oplag herved kan konstateres. Det største var *Fyens Stiftstidendes*, 3500 eksemplarer, men der var tal helt ned til et par hundrede.

I betragtning af den spinkle interesse, der var for boganskaffelse, måtte denne fordelingsmåde medføre et stort spild. Alligevel var forlæggerne næppe glade for den ny postlov i 1871, der hæmmede fagets fri reklamemæssige udfoldelse. Boghandlerforeningen rettede i hvert fald en – forgæves – henvendelse til Folketinget om sagen.

Boghandlernes utilfredshed blev tydeligt tilkendegivet. Da de hidtidige private landposter blev afløst af statsansatte, skrev en provinsboghandler til en kollega: »Det gaaer hos mig som hos Dem, de offentlige Landpostbude ere en Fordærvelse for Boghandlen.«

Hvad postlovens bestemmelser angående indlæg i aviserne gik ud på er ikke undersøgt. En meddelelse i Boghandlertidende viser, at dette blad freindeles kunne modtage indlæg til den del af oplaget, som fordeltes i det københavnske postområde, men ikke til den øvrige del af oplaget. I 1871 havde bladet 175 københavnske abonnenter. Det må være blevet holdt af adskillige andre end boghandlere og forlæggere.

I provinsen tilbød boghandlere, som også var bladudgivere, optagelse af subscriptionsplanernes text som an-

noncer. J. R. Dein i Maribo, udgiver af *Lollands-Posten*, tog 2 øre pr. petitolinje for de første 48 linjer, 1 øre pr. linje for resten. Andre provinsboghandlere forsøgte sig med skolebørn som omdelere i landdistrikterne, men denne form for distribution viste sig at være for usikker og måtte opgives.

Foruden kataloger og cirkulærer benyttede forlagene *annoncer* i deres propaganda over for publikum. Størsteparten indrykkedes i dagblade, så at sige udelukkende i de københavnske. Af Gyldendals meget omhyggelige noteringer fremgår, at forlaget averterede i væsentlig flere blade end fx Philipsen, hvis det af sønnen Gustav i *Af min Urtegaard* anførte tal er fuldstændigt, hvad det rimeligvis ikke er. Bøger af norske forfattere averterede Hegel tillige i Norge og Sverige, men hvis salget fulgte averteringen – eller omvendt – indicerer annoncefordelingen, at også hans norske udgivelser havde deres største salg i Danmark. Heri var der for så vidt intet unaturligt. Der var tale om forfattere, hvis flugt var så høj, at landegrænser ikke frembød nogen hindring, og desuden synes der jo at bestå en forbindelse mellem byer og bogsalg. I sin større urbanisering havde Danmark på dette punkt et forspring for Norge.

A propos *Danmark og Norge*. Det er lidt sent nu, hundrede år efter, at blande sig i datidens gnidninger mellem dansk og norsk boghandel, men alligevel ... At det ømme favntag, hvormed Hegel fastholdt de store norske forfattere, ikke behagede alle nordmænd, indser man let, selv om man kunne ønske en større forståelse af dets forudsætninger og nytte. Men det var ikke det eneste klagepunkt. Datidens norske boghandel – og i nogen grad dens historikere – bebrejdede den danske dens dominans på det norske

marked. Var den så voldsom, som den blev gjort til? Med trafikforholdene taget i betragtning var København en naturlig stabelplads for det øvrige Norden; boghandlere i Göteborg købte længe deres udenlandske bøger via København. Og hvor stort var det danske bogsalg, når bortses fra bestsellers og de literaturområder, hvor Norge var henvist til import? Opgørelserne mellem Th. Lind og Hegel (og ikke bare den fra 1864) viser fx, at de norske køb i sig selv og procentvis var beskedne, skønt det drejede sig om virkelig gode og populære bøger. Dog er dette materiale naturligvis for spinkelt til, at der kan drages vidtgående slutninger. Det bliver spændende at se, hvilke resultater dr. Tveterås vil komme til.

Klager fra norsk side over den ringe interesse, danske boghandlere viste norske bøger udkommet på norske forlag, var temmelig almindelige. Men havde de ikke fejl adresse? Boghandlere plejer ikke at forsømme bøger, der kan sælges. Det var vel snarere det danske publikum, der svigtede, men samme publikum gjorde jo heller ikke sin skyldighed over for den hjemlige literatur, hvis man kan tro fx Georg Brandes. Det gør publikum som bekendt aldrig. Men det skal indrømmes, at det ikke så godt ud, som påpeget af J.W. Cappelen i et brev allerede i 1850, når Hegel lod en norsk nyhedssending gå uåbnet tilbage med bemærkningen »hverken pro eller kontra noteret«. Det var en skønhedsplet, man sidst ville have ventet fra den kant. Har en medhjælper været for nævenyttig?

Danske forlags *avertering i tidsskrifter* i 1870'erne er ikke undersøgt – ud fra den muligvis fejlagtige fornemmelse, at her er der ikke meget at hente. En undtagelse udgør

Illustreret Tidende, hvor der navnlig om efteråret var mange bogannoncer og ikke blot fra de fire forlag, der gennem Forlagsbureauet ejede bladet. Dette havde ikke mindst sin udbredelse i de bogkøbende samfundslag, og det var her, som påpeget i en artikel i *Det danske Bogmarked*, at den illustrerede danske bogannonce fødtes.

På de af provinsboghandlere udgivne literaturblade bør der ofres nogle linjer; til det kapitel, de kunne fortjene, bliver der ikke plads. De havde haft en forløber i den af Ålborg-boghandleren og -redaktøren Bernhard Rée i 1845 udsendte *Almindelig dansk og norsk Literatur- og Boghandels-Tidende*, et med intelligens og smag redigeret blad, som dog måtte gå ind et år senere. I 1870 forsøgte boghandler Niels Hansen i Odense sig med *Avertissementstidende for den nordiske Boghandel* og i 1873 med *Dansk Literaturblad, Tidende for literære Anmeldelser og Avertissementer*. Det blev for begge blades vedkommende ved et prøve-nummer. Mere held havde boghandler Kjeld Bønnelycke i Odder med sit i 1879 påbegyndte blad *Fra Bogladen*, fortsat 1882 som *Nordisk Literaturtidende*. De eksisterede til sammen i fire år. Større forståelse af den redaktionelle opgave havde de to redaktører ikke, og forlagenes annonce-mæssige støtte var svingende af omfang og ikke altid lige velvalgt af indhold, bladenes læsekres taget i betragtning. Man averterede for eksklusive ting.

Alligevel har disse forsøg krav på at mindes. De var udsprunget af tiltalende fremtidstro og trang til at gøre noget for læsningens udbredelse i befolkningskrese, der hidtil havde stået bøgerne fjærn.

SÆRLIGE GRENE

Lejebiblioteker

At bogsalget i 1870'erne var stigende ændrer ikke den kendsgæring, at det ikke var stort. Heldigvis blev der trods alt *læst* en del, og denne trang til uskyldig fornøjelse har nok været udbredt i ganske brede lag af befolkningen. De oplag, som *læsealmanakkerne* udkom i, tyder herpå: Wisbechs i ca. 100.000 eksemplarer, Flinchs i ca. 90.000, for at nævne de to mest udbredte. Tal som disse giver en fornemmelse af, at hvis forlæggere og boghandlere i højere grad havde ævnet at tolke tidens tegn, kunne det folkelige bogsalg måske have været større. Avisernes udstrakte brug af føljetoner er et andet tegn på læsebehov, men det vigtigste instrument i læsningens tjeneste var *lejebibliotekerne*. De blomstrede fremdeles, selv om deres højsommer var ved at være forbi.

Stor anseelse kunne de ikke glæde sig ved, selv om angrebene på dem ikke virkede slet så hadske, som de havde gjort. Den vigtigste årsag til deres vanry var sandsynligvis, at de ikke gjorde sig bedre, end de var. Som *Helge Nielsen* udtrykker det i sit store stofmættede værk *Folkebibliotekernes Forgængere*: »Den væsentligste forskel mellem lejebiblioteket og folkebiblioteket ligger ikke så meget i betalingens art som i lejebibliotekets friere bogvalg, i

dets ønske om at dække det læsebehov, der var, uanset dettes art. Det ledes ikke af folkepædagogiske hensyn, men af ønsket om størst mulig omsætning.« Det var et ærligt, uhyklerisk standpunkt, som let kunne være omskrevet til: lejebibliotekerne respekterede lånernes ret til at læse, hvad de selv ville – den ret, der nu ivrigt forsvares i anden anledning, *for* ivrigt, mener som bekendt nogle.

Lejebibliotekernes vanry var af gammel dato; det begyndte med begyndelsen. Allerede den tyske tjener *G. E. Venninghausen*, der omkring 1725 oprettede Københavns første lejebibliotek, fik det skudsmål, at hans bøger var underlødige. *Camillus Nyrop*, der havde let ved at geråde i moralsk affekt, skrev i *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, at Venninghausen visstnok for en stor del levede af »sine smudsige Bøger og Kobberstik«, og med smudsig tænkte han ikke alene på bøgernes ydre tilstand. *Andr. Dolleris* var ikke meget venligere; han sagde, at i moralsk henseende var Venninghausens bibliotek af tvivlsom beskaffenhed. De to kritikere byggede åbenbart begge på et skrift fra 1796 af tyskeren A. G. Schellenberg. Ifølge ham forstod Venninghausen i enhver bog uden kobbere med snildhed at anbringe et par. »Drag nu selv Deres slutninger.«

Lejebibliotekerne var m. a. o. arveligt belastede, hvad deres omdømme angik. I Helge Nielsens værk, som desværre ikke går længere end til 1830-40, findes der talrige belysende citater. I 1840 skrev fx en C. H.: »Jeg elsker Trykkefriheden af mit ganske Hjerte og afskyer Censur; men jeg har ofte ønsket, at Leiebibliothekerne, hvis deres Udryddelse ikke var tænkelig, maatte sættes under en moralsk-æsthetisk Censors Tilsyn.« Det må vel siges at være frihedskærlighed med modifikationer.

Overbibliotekar Helge Nielsens eget syn på sagen er tiltalende tolerant. Linjer som disse kan stå som centrale: »Lejebibliotekerne har en stor kreditside. På en tid, hvor offentlige biblioteker ikke fandtes, stillede de litteraturen til rådighed. Mens folkepædagogerne holdt igen og snævert betænkte moral, religion og erhvervslig nytte, fyldte lejebibliotekerne familiekredsene med underholdning, munterhed og rørelse.«

Lejebibliotekerne var et byfænomen, og af de spredte oplysninger, der findes om deres klientel, fremgår det, at de hovedsagelig hentede det i jævne krese. Men også de økonomisk bedrestillede dækkede en del af deres læsebehov ved hjælp af dem, selv om de pågældende næppe har skiltet med det.

Under alle omstændigheder: klager over lejebibliotekerne forekom jævnlig i Boghandlertidende i halvfjerds-erne. Nogle forfattere og forlæggere skønnede, at de krænkede ophavsretten, andre bidragydere til bladet fordømte bøgernes tilstand. I et indlæg i 1877 hed det: »Bøger, der have været benyttet i forskellige Sygesenge og ere gennemtrængte (!) af Sved!« Listers opdagelse af antiseptikens betydning ti år tidligere satte sig spor. J.W. Fischer, udgiver af en *Veiledning ved Kjøb af Bøger til Sognebogsamlinger* etc., skrev i 1884, at »Bøgerne i Regelen fremtræde i Bind, hvis »Appetitlighed« og »parfumerede Egenskaber«, man (...) skulde tro maatte virke afskrækkende paa ethvert med Lugtesands begavet Menneske«. Han, der var boghandelsmand, føjede dog ædrueligt til, at en provinsboghandel næppe kunne bestå uden et lejebibliotek.

Hvor mange lejebiblioteker der var, er det vanskeligt for ikke at sige umuligt at fastslå. I sit interessante skrift

Bidrag til Belysning af københavnske Bogforhold ved Midten af det 19. Aarhundrede anfører Søren Vasegaard, at da H. Chr. Bakke i 1841 åbnede sit lebibliotek, var det det 22de i København, dengang en by med 120.000 indbyggere. De biblioteker, der omkring 1870 fandtes i hovedstaden, blev kun i mindre omfang drevet af boghandlere. I Wroblewskis *Adressebog* for 1869 findes navnene på 8 boghandlerejede og 6 andre, men det sidste tal er uden tvivl alt for lille. I provinsen fandtes der ifølge samme kilde 53 boghandler-ejede, men heller ikke her var alle med, og at der kun skulle være 52 privatejede, kan næppe passe. For hele landet har antallet af boghandler- og privatejede lebiblioteker snarere ligget omkring 200, men det må understreges, at der er tale om et skøn.

Andr. Dolleris, der i *Den danske Provindsboghandels Historie* har et særligt afsnit om lebiblioteker, nævner ca. 120, men han har kun kunnet gennemføre en ufuldstændig datering, således at det ikke på dette grundlag er muligt at fastslå, hvor mange biblioteker der til enhver tid var. Han hævder, at efter 1870 blev der ikke eller blot i ganske enkelte tilfælde oprettet nye lebiblioteker. Denne opfattelse modsiges ikke af *Adressebogen*. I 1901 var antallet af lebiblioteker i bogen svundet ind til en snes. Opfattelsen modsiges heller ikke af den almindelige udvikling, som den afspejler sig i Boghandlertidende. De tre årgange 1859-60, 1869-70 og 1879-80 er gået minutløst igennem med henblik herpå, de øvrige årgange mere flygtigt. I 1859-60 var der 6 salgstilbud angående lebiblioteker, i 1869-70 3 tilbud om salg og 1 om køb, i 1879-80 1 salgstilbud.

Muligvis har et lebibliotek drevet under private former fra en lejlighed og som bibeskæftigelse kunnet give

indehaveren et beskedent udbytte. Boghandlere skønnede, at lejebiblioteker ikke i sig selv var lønnende, men de regnede dem som et led i en boglades kundeservice og som et middel til at føre folk til huse, hvad der nok dengang kunne tiltrænges; selv til en blandet bog- og papirhandel havde mennesker kun sjældent ærinde. Det kan anses for givet, at hvis lejebiblioteker havde været større aktiver, ville de have opnået bedre priser, end de gjorde, når de skiftede ejere. I 1859 blev et bibliotek på 650 tyske bind udbudt til en pris af 10 skilling (20 øre) pr. bind, et på 570 danske bind til 13 skilling og et andet dansk på 645 bind til 14 skilling. I 1876 solgte H. F. Mansa i Randers sit bibliotek på 600 bind à 30 øre, »Halvdelen af,« siger Dolleris, »hvad disse Bøgers Indbinding havde kostet.« Flere lejebiblioteker opgik i folkebogsamlinger.

Hvad omfanget af bogbestanden angår, er der i den gennemgaaede litteratur fundet alle mulige størrelser, den mindste på 322 bind, den største på 11.000. De mest almindelige antal synes at have været 15-1600 og 2-3000 bind. Den literære standard var forskellig. Efter gængs opfattelse bestod bogbestanden aldeles overvejende af underlødige romaner, fortrinsvis om kærlighed. Dolleris fortæller om en reaktion. »For at raade Bod paa, at Læserne fik altfor ensartede Dosis af den Medicin,« skriver han, »udgav [boghandler og redaktør] J. R. Dein [i Maribo] 1854 en Bog *Uden Elskov*, elleve Fortællinger, som han anbefalede til de Læsere, der var trætte og overmættede af den megen Kjærlighed og de mange Elskovsmotiver.«

Så ensidig som påstået var kosten nu ikke. Kataloger og annoncer viser, at fx spændingsromanerne hævdede sig smukt, og at der var adskillige literært respektable titler.

Føljetonforlæggeren *L. Jordan*, der var langt den største leverandør på feltet og selv havde et stort lejebibliotek, dyrkede ikke mindst de flittige romanfabrikanter. Af Dumas den Ældre indeholdt hans katalog i DFF 55 titler, af Eugène Sue, hvis *Paris' Mysterier* blev forbilledet for tilsvarende romaner fra Europas andre storbyer, 53, af det tyske fænomen Luise Mühlbach, hvis yndlingssujetter som anført i et ældre tysk lexikon var gift og dolk, blodskam og voldtægt 45, af englænderen E. Bulwer Lytton 25, af svenskeren E. Flygare-Carlén 28. I sammenligning med dem var deres danske konkurrenter beskedne folk: af Johan Wildt indeholdt kataloget 14 titler, af M. Gjørup 19. Mange af de oversatte bøger var i flere bind, og adskillige af dem tilhørte mer eller mindre sammenhængende serier.

Lejebibliotekernes abonnementspriser var selvfølgelig forskellige, men, siger Dolleris, »følgende Taxt kan vel anses for ret normal [i provinsen]: 4 Rdl. aarlig, 1 Rdl. Kvartalet, 32 Sk. maanedlig, 8 Sk. ugentlig, 4 Sk. for en enkelt Bog«.

Takket være Søren Vasegaard veed vi en del om H. Chr. Bakkes lejebibliotek og dets lånere. De fleste af dem udmærkede sig ikke ved bestandighed. De lånte »ofte kun en Maaned, sjældnere et Aar og kun som rene Undtagelser for længere Tid«. Bakke krævede derfor pant, almindeligvis en daler, men også andre genstande blev godkendt som sikkerhed: en theske, en kikkert, en dolk, et armbånd, en bog o. s. v. Gebyret lod ikke til at være fast, men påvirkedes givetvis af lånetidens længde.

Om hvem der lånte siger Søren Vasegaard: »Man træffer (...) Murerlærlinge Side om Side med Løjtnanter, Fabrikanter, Skuespillere, Brændevinsbrændere, Proprietærer, Tobaksarbejdere, Billedhuggere, Grever, Barbersvende,

Hattemagere, Typografer, Grosserere, Musikere, Jurister, Kaptajner, Instrumentmagere, Studenter o.s.v. – her anført i samme brogede Rækkefølge, som de findes i Protokollen. Desuden forefindes en Række Navne paa Damer med forskellige Titulaturer, Jomfrue, Frøken, Madam og Frue imellem hinanden, aabenbart i Henhold til Bakkes private Taksation af deres sociale Stilling.«

Med den begrænsede adgang, mennesker i almindelighed for hundrede år siden havde til adspredelser, var der ikke noget mærkeligt i, hvis nogle af dem blev læseheste, hvad der i praxis ville sige, at de blev storlånere i et lejebibliotek. Etatsråd *Alfred Sørensen*, sagfører i Køge, fortæller i *Minder fra det gamle Ringkjøbing*, at hans mor mindst to gange havde gennemlæst sin broder, boghandler N. P. Holms lejebibliotek, af Alfred Sørensen anslået til et par tusind bind; »hun var naturligvis gratis Abonnent«. Hendes læseiver var næppe enestående. Allerede ved de første borgerbibliotekers opkomst i 1700-årene var kvinder, unge og børn de store læsergrupper, siger Helge Nielsen. Det var et smukt og måske ikke helt tilfældigt træk, at den ringkøbingensiske storlæsers søn i 1896 foreslog oprettelse af et folkebibliotek i Køge.

Føljetoner / Restoplæg

Hovedleverandører til lejebibliotekerne var de særlige føljetonforlag og restoplægsgoghandlerne; i nogle tilfælde var begge virksomhedsformer forenet. Blandt føljetonforlæggerne var den allerede nævnte L. Jordan og Chr. Steen & Søn de dominerende, mens af restoplægsgoghandlerne den største var V. Pio. For Jordan var føljetoner hovedsagen, mens

de for Steen & Søn var et speciale blandt flere andre. Af V. Pios handel med restoplæg udviklede der sig efterhånden en betydelig forlagsvirksomhed.

Teknisk byggede udgivelsen af føljetonromaner i bogform ofte på et samarbejde med dagbladene. I hvert fald i provinsen blev der af den daglige føljeton trykt otte bogklummer ad gangen, udskudt så de ved falsning blev til halvark, der kunne samles til en bog. I københavnske blade fandt offentliggørelsen jævnlig sted i spalteform.

Ved hjælp af den i et blad i klummeform benyttede sats blev der senere taget særtryk, nu udskudt i helark på 16 sider; den i spalteform trykte text måtte nysættes. Hvis ikke bladene selv udgav bøgerne, blev disse købt af de med dem samarbejdende forlag.

Også redaktionelt kunne et samarbejde mellem blade og forlag forekomme. Fremgangsmåden var i mange tilfælde den, at redaktionerne fik tilbudt oversættelser – »tidt ved ganske unge Studenter«, siger Dolleris – af de bøger, som føljetonforlæggeren ønskede at udgive, »for saa deraf bag-efter at forsyne Leiebibliothekerne«.

Det var ikke alene mindre blade, men også store aviser som BERLINGSKE TIDENDE og DAGBLADET, der på denne måde samarbejdede med forlag. Som partnere foretrak de store aviser Steen & Søn, der var mere anset end Jordan, ligesom det må antages, at de i det store og hele selv har bestemt valget af romaner. I 1850'erne virkede digteren H. P. Holst som Berlingskes føljetonredaktør, ifølge T. Vogel-Jørgensen i værket *Berlingske Tidende gennem to Hundrede Aar* ikke altid til bladets udelte tilfredshed.

For datidens blade var det rigtige valg af føljetoner af vital betydning. Et fransk boghandelshistorisk værk siger,

at en roman af Ponson du Terrail, forfatter til *Galejslaven Rocambole*, kunne bringe et fransk dagblads oplag op over 100.000, et dengang enormt tal. I Danmark var oplag af den størrelsesorden udelukket, men, som Vogel-Jørgensen bekræfter, også hos os kunne en vellykket føljeton påvirke et blads oplag i gavnlig retning. En så anset avis som Billes *Dagbladet* havde i perioder to romaner løbende samtidigt.

Under sådanne omstændigheder måtte udbuddet af føljetonromaner i bogform blive stort. Dolleris citerer det hyppigt anførte sted i *Prædikerens Bog* om det meget bogskriveri, og ifølge Nyrop skal »endog Leiebibliothekerne have udstødt Nødskrig i Anledning af de udkommende Romanoversættelsers Mængde!«

Nyrop var naturligvis rede med sin letvakte forargelse. Steen & Søn, som han i anden sammenhæng omtalte med varm anerkendelse, vakte hans mishag ved i efteråret 1863 at udsende et cirkulære, »hvori dette Firma meddelte sine Kolleger, at Prisen »for de hos dem udkommende Feuilletonromaner af Berlingske Tidende og Dagbladet, nemlig 8 Sk. for Arket«, fra 1 Januar 1864 vil blive nedsat til 4 Sk. »for de Exemplarer, der forud bestilles i fast Regning, af hvad der i Årets Løb udkommer heraf«.« Bolle-ået i citatet, hvis mange gåseøjne bedes undskyldt, er ingen fejl, Nyrop benyttede denne form. Han må i øvrigt have overset, at cirkulæret ifølge en senere annonce fra Steen & Søn i Boghandlertidende ikke havde den ønskede virkning, hvorfor firmaet trak sit tilbud tilbage, men hvis Nyrop havde bemærket denne meddelelse, ville han formentlig blot have hoveret på dydens vegne.

Det skal ikke skjules, at hovedparten af føljetonromanerne var noget ligegyldigt bras, men også mange varigt

værdifulde forfattere fandt på denne måde vej til publikum, fx Jane Austen, Dickens, George Eliot, Victor Hugo, Herman Melville, Edgar Allan Poe, George Sand, Thackeray. Det var der blot ingen i datiden, der gjorde opmærksom på.

Føljetonforlæggernes salgspolitik synes at have været den, at de ved udgivelsen satte prisen ret højt. Når fx Steen & Søn tog 8 skilling for et føljetonark, var det lige så meget, som samme forlag beregnede pr. ark af Goldschmidts *Ravnen*, og Goldschmidt var ikke den, som forærede sin produktion bort. Føljetonforlæggerne yndede at lokke med en høj rabat, og de ville gerne have noget at slå af på, når bøgerne skulle nedsættes i pris.

En annonce fra 1860 viser, i hvilken næsten rørende grad de gamle boghandlere tog alting med. I den tilbød F. Chr. Pio, en broder til V. Pio, »Defecter af Flyvepostens og Dagbladets Feuilletoner à 4 Sk.«. Han må have haft et meget fyldigt lager, eftersom han kunne love, at »enhver Roman af bemeldte Feuilletoner kan erholdes komplette«. Det bekræfter, at arbejdskraften var billig, ellers havde en sådan trafik ikke kunnet lønne sig. Det bekræfter også, at mennesker havde besvær med at passe på de mange løse ark, som vel nu og da blev lånt ud.

Handelen med *restoplæg* var i halvfjerdserne og i årtierne før og efter livlig. Nyetablerede forlæggere overtog ofte bøger med tilhørende forlagsret. Ønsket om at have noget at begynde med gik hånd i hånd med ønsket om at have noget til at pynte sig med. Eufemistisk betegnede derfor visse forlag deres katalog som *Fortegnelse over N. N.s Forlags- og Oplagsskrifter*. De kan vel herved højst have opnået at narre sig selv.

Kolportage

De første detailboghandlere efter bogtrykkunstens opfindelse var bogførere, d.v.s. *omrejsende kolportører*. At kolportørerne således havde gamle ahner, gjorde dem ikke mere elskede, efterhånden som hovedparten af bogsalget overgik til bofaste boghandlere, men det må naturligvis heller ikke overses, at for hundrede år siden var bogsalget navnlig i provinsen så ringe, at enhver form for konkurrence føltes generende. *Kolportagen* og dens metoder blev et yndet æmne i Boghandlertidende, og sortimenternes syn på den stivnede i en opfattelse, der så sent som i 1915 fik Andr. Dolleris til at skrive i *Den danske Provindsboghandels Historie*: »... allerede 1858 begyndte den Skare af professionelle Bedragere at husere, som under Navn af Kolportører gennemstrejfer Landet«. Mærkeligt, at han undgik et sagsanlæg.

Hovedfejlen ved datidens kolportage var vel i øvrigt, at den ikke blev udøvet af den organiserede boghandel, som herved overlod feltet til mindre ansvarlige firmaer. Den havde mest form af abonnent- eller subskribenthvervning, de afsluttede indbundne værkers tid kom først senere. Dens lokkemidler var værdiløse præmier. Begyndelsen var blevet gjort med billeder som tilgift, i og for sig et tiltalende tegn på, at mennesker var nået til at interessere sig for deres hjemms udseende. Men der kom andet til. Boghandler J. R. Dein skrev 1876 om præmieringssystemet i Boghandlertidende: »Der er nu al Grund til at antage, at Publikum er mæt af Olietrykkene, siden de entreprenante Forlæggere begynde med Godtkjøbuhre og fransk Guldstads som Præmier.« Af sådanne indlæg indeholdt bladet flere, men

især jubilerede boghandlerne, når de kunne berette om politiets afklapsning af kolportører.

I *Bidrag til den danske Boghandels Historie* I-II 1870 omtalte C. Nyrop blot kolportagen glimtvis; en mere udtømmende behandling gav han den i festskriftet *Ved det Miloske Jubilæum* 1898. Her kom han bl. a. ind på det røre, som nogle artikler af literaten Otto Borchsenius i ugebladet *Nær og Fjern* vakte; de blev 1876 samlet i bogen *En Samfundsopgave*, og året efter kom endnu et særtryk. »Den rejste Bevægelse naaede Justitsministeriet, der i et Cirkulære af 31. August 1877 [til landets politimestre] indskærpede de gjældende Bestemmelser om Kolportering. Uden særlig Bevilling, »som kun tilstaaes i sjældne Tilfælde«, var det forbudt at omrejse med Bøger, Tidsskrifter o. lign. til Forhandling, og Subskribentsamling var kun tilladt, naar Exemplarer ikke medførtes til Prøveforevisning.«

Ved læsningen af udtalelser som den citerede er det vanskeligt at undgå en fornemmelse af, at datiden havde en udviklet ævne til at komplicere tingene. Der var fx forskel på det tilladte, når det drejede sig om kolportage for inden- eller udenlandsk regning, og der var forskel på det tilladte i by og på land. En klar definition af forskellen på »ægte« kolportage, d. v. s. levering og betaling af det solgte med det samme, og på »uægte« kolportage, d. v. s. optagelse af ordrer med henblik på senere levering, er ikke fundet, men forbudet mod medtagelse af prøver må formodentlig ses som et forsøg på at undgå sammenblanding af de to salgformer. Boghandlernes vrede gjaldt ikke blot hvervning i forbindelse med hæftværker og tidsskrifter, men også salget af salmebøger. Indre Missions talrige udsendinge gik heller ikke ram forbi.

Justitsministeriets skrivelse i 1877 kunne godt siges at være på sin plads. Omførsel af bøger, tidsskrifter, litografier m. v. faldt ind under bissekramhandel, og for denne var en forordning af 1777 stadig gældende. Praktiseringen af de hundredårige regler var forskellig fra landsdel til landsdel, så klarhed og ensartet fortolkning tiltrængtes.

Helt tør ikke den mulighed afvises, at der var forbindelse mellem myndighedernes indgriben over for kolportagen og den socialistforskrækkelse, som var et af halvfjerdsernes mindre tiltalende træk. Ærkefjenden Bismarck havde på visse punkter beundrere i Danmark. Adskilligt tyder på, at Boghandlertidende, der ellers bestræbte sig på kølig objektivitet, i denne sag stod på reaktionens side. I 1878 ofrede bladet halvanden spalte på de bestemmelser i »Udkast til Tydsklands nye Socialistlov«, der vedrørte boghandelen. Redegørelsen fremtrådte ukommenteret og kunne forsvares som led i bladets almene orientering, det kunne senere tendentiøse notitser derimod ikke.

Boghandlerforeningen, der skulle varetage det heles vel, udtrykte sig med forsigtighed om kolportageproblemet. Da 26 provinsboghandlere i 1868 henvendte sig til den om sagen, svarede den: »Foreningens Medlemmer betjene sig i Regelen ikke af Private [som forhandlere] paa Steder, hvor Boghandlere ere etablerede, ligesaa lidt som af Colporteurur.« Mon ikke foreningens juridiske konsulent havde konciperet udtalelsen?

På det nordiske boghandlermøde i 1884 var kolportagen til debat. Indleder var *Gustav Philipsen*, der havde juridisk embedsexamen. Han sagde bl. a.: »Spurgte man nu, hvad vil man da med Colportagen? har man nu ikke Boghandlere i næsten hvert Hul i Danmark? da maatte man svare, at

selv for de større Forlæggere i Kjøbenhavn er en noget udvidet Frihed ønskelig paa dette Omraade; ogsaa disse Boghandlere [hvormed stadig mentes forlæggere] kunde af og til ønske at benytte Colportering, men ere nu henviste til at sprede Forlaget [d. v. s. deres udgivelser] efter Veviseren eller ved Postvæsenets Hjælp.« Han underbyggede sin opfattelse med eksempler som disse: »Endnu mærkeligere tog det sig ud, at der var givet Afslag paa at colportere H. C. Andersens *Eventyr*, ligesom der paa en Forespørgsel angaaende Forlagsbureauets lille *Conversations-Lexikon* var givet et afslaaende Svar.«

Sådanne bundne forhold vakte, siger Nyrop i Milo-skriftet 1898, »Mødets svenske og norske Medlemmers Forundring. (...) Og i Henhold til disse Udtalelser forandrede Philipsen sit oprindelige, mere dæmpede Resolutionsforslag, saaledes at det nu kom til at lyde paa, at Mødet ansaa en saa fri Ret som muligt til Bortsalg ved Ombæring for at være i Boghandelens og Litteraturens Interesse. Og det saaledes ændrede Forslag blev vedtaget »med overvejende Stemmeflerhed«.« Man tør visst gå ud fra, at sortimenterne enten har stemt imod eller har undladt at stemme.

Nedsættelser

I en tid, da prisforholdene var helt anderledes stabile end i vore dage, måtte *nedsættelse af bogpriserne* optage branchen stærkt og dele dens udøvere i modstandere og tilhængere. Nedsættelser eksisterede allerede før stiftelsen af Boghandlerforeningen, og i foreningens første vedtægter blev det bestemt, at de skulle være almene og offentliggøres over for samtlige medlemmer. Foreningens stilling

til sagen skiftede en del i årenes løb, og dens håndhævelse af de til enhver tid eksisterende regler synes ikke altid at have været lige effektiv. I 1883 blev der vedtaget en bestemmelse om, at nedsættelse tidligst skulle kunne finde sted i det femte år efter en bogs udgivelse, men dispensationer kunne søges og blev ofte bevilget.

Flertallet af fagets medlemmer i ældre tid fordømte nedsættelser, fordi de frygtede, at de ville vænne folk af med at købe bøger til fuld pris. *Jacob Deichmann*, Gyldendals ejer 1809-50 og den egentlige stifter af Boghandlerforeningen, delte denne opfattelse. I 1838, et år efter foreningens oprettelse, skrev han til professor Peder Hjort i Sorø: »Man burde aldrig nedsætte Priisen paa nogen Bog, men, naar den ikke solgtes til den første Priis, tilintetgjøre Op-laget. Usikkerheden af Priiserne er een af Aarsagerne til, at ingen Bøger kjøbes.« Til held for eftertiden var han ikke konsekvent i praxis, selv om han var hård i sin makulering af mange ældre ting, som han havde overtaget fra sin svigerfader Søren Gyldendals bo. En anden erklæret modstander af nedsættelser var som tidligere nævnt P.G. Philipsen.

I fordømmelsen af nedsættelser deltog som man kunne vente Camillus Nyrop, hvis forståelse af bogsalgets faktiske vilkår ikke imponerer. Han talte i hårde ord om de mange forlæggere, der benyttede nedsættelsestrafikken, og tildelte Fr. Wøldike prisen i så henseende: »Det er kedeligt her at skulle nævne dette Navn, men Faktum er for bekendt til at kunne forties.« Den mulighed, at Wøldike og ligestillede nedsatte af økonomisk nødvendighed, havde Nyrop ikke blik for, og han viste heller ingen forståelse af, at nedsættelser kunne skyldes konkurrencehensyn.

For restoplags- og føljetonforlæggere indgik nedsættelser som et fast led i deres forretningsgang. Det skal tilføjes, at i nogle tilfælde var nedsættelserne midlertidige, således at den oprindelige bogladepris atter indtrådte efter en viss tid forløb. For at eksemplarer solgt til nedsat pris ikke senere skulle komme tilbage til forlagene til fuld pris, blev de stemplet bagpå med et bogstav eller et mærke.

I halvfjerdserne fortsattes diskussionen om nedsættelser med uformindsket styrke, men der var efterhånden skabt en praxis, som havde vundet hævd. Katalogerne i DFF viser, at talrige forlag opererede med nedsatte priser.

En nutidsiagttager er tilbøjelig til at mene, at det havde været til talrige forlags gavn, om de oftere, hurtigere og med større slagkraft havde benyttet realisationer. Sandsynligvis havde det også gavnet bogproduktionen og dermed litteraturen og publikum. Det ikke kan være meningen, at et forlag skal gå i stykker på at udgive bøger, blot fordi udenforstående kræver, at det skal leve op til urealistiske anskuelser med hensyn til forretningsgangen.

En særform for nedsættelser var *boglotterier*, der i byttehandelens spor blev en plage for tysk boghandel. Man kunne have ventet, at danske boghandlere ville have efterlignet tyskerne, men den danske lovgivning hindrede det heldigvis. Nyrop kunne kun meddele eet eksempel på fremgangsmåden inden for boghandelen, fra 1751; et forbud 20 år senere mod afholdelse af boglotteri har han oversat. Når moralisten E. L. Thaarup i en artikel i *Berlingske Tidende* i 1860, aftrykt i *Boghandlertidende*, svang svøben over datidens boghandel og som et af dens vildskud nævnede boglotterierne, malede han nok også på dette punkt Fanden på væggen. Hvis boglotterier overhovedet forekom,

må de have været rene undtagelser og lige så sjældne som de bogtombolaer, N.P.Holms Boghandel i Ringkøbing i 1850'erne lod afholde. De fik heller ikke lov at danne skole.

Derimod forekom ret jævnlig *bogauktioner* afholdt af forlag ved fallitter og i tilfælde af akut pengetrang. Fr.Wøldike littede 1870 ved offentlig auktion sin bogbestand for 280 udgivelser, hvoraf flere med tilhørende forlagsret. Samme år averterede forlæggeren L.A.Jørgensen, hvis eget forlag senere skulle blive solgt på auktion, gentagende i Boghandlertidende efter materiale til en »2den offentlig Auktion«. Han søgte papirvarer, bøger fra forlæggere og boghandlere m.v. Om auktionen kom i stand ses ikke.

FORLAGENE 1

De tre store

Danmarks tre største forlag i 1870'erne var – i rækkefølge efter alder: Schubothé, Gyldendal, Reitzel. Af dem var det første i klar tilbagegang, det andet i lige så klar fremgang, mens det tredje ikke var, hvad det havde været.

J. H. SCHUBOTHES BOGHANDELS FORLAG var grundlagt omkring 1728 som Mummes Boghandel; det nøjagtige årstal kendes ikke. Det havde, kunne man sige, en tysk fortid, idet de første indehavere var tyskere, og det havde da også oprindelig sit domicil på Børsen, hvor gamle dages tyske boghandlere især holdt til. Da Schubothé som det sidste firma overhovedet forlod børsbygningen 1856, havde Mumme og hans efterfølgere i mere end 125 år boet under dragespiret.

Mumme døde 1759, og i nogle årtier havde boglade og forlag skiftende ejere og navne, indtil firmaet 1795 blev købt af *Johann Heinrich Schubothé* (1761-1828), født i København af tyske forældre. Han gav firmaet dets blivende navn og forlaget et betydeligt opsving. Også den næste ejer, Schubothés svigersøn *Søren Langhoff* (1797-1864), var en mand med opdrift, og han udvidede bogbestanden yderligere. 1838 købte han på auktion bøgerne »efter afgangne Universitetsboghandler Friedrich Brummer«, hvorved han, som Jacob Deichmann skrev til sin discipel Johan

Dahl i Christiania, uden tvivl gjorde en god forretning. En af de udgivelser, han kom i besiddelse af, var Foersoms Shakespeare-oversættelse, og hermed begyndte forlagets langvarige indsats for verdens største dramatiker; det var hos Schubothe, at Edvard Lembckes oversættelse oprindeligt udkom.

På grund af svagelighed overdrog Søren Langhoff 1862 forretningen til sønnen *J.H.S. Langhoff* (1833-77), der heller ikke havde noget godt helbred, hvad der ligeledes gjaldt hans søn og efterfølger *P.B.H.S. Langhoff* (1862-1894). Før denne blev voksen og i stand til at overtage ledelsen, havde forlaget været ejet af moderen, der efter sin første mands død giftede sig med mag.art. Marcus Lorenzen, som blev interessant i forlaget, senere ejer af det og ledede det til 1885. Den sidste Langhoff nåede at få knyttet forbindelse med det unge literære Danmark. Det var således hos ham, at det af Peter Nansen redigerede tidskrift *Af Dagens Krønike* udkom. 1893 overgik firmaet til *Aage Hirschsprung* (1869-1909) og *J.L. Lybecker* (1862-1923). De fortsatte den moderne literære linje og førte forlaget frem til en overordentlig smuk position, også hvad bøgernes udstyr angik. Sandsynligvis var Aage Hirschsprung, som havde kapitalen, for rundhåndet til, at det i længden kunne gå. I 1908, et år før hans tidlige død, blev forlaget på Peter Nansens initiativ købt af Gyldendal, som hermed erhvervede det sidste af de gamle forlag, som dengang havde literær betydning.

Schuboths katalog i DFF hedder *Fortegnelse over J.H. Schuboths Boghandels Forlags- og Kommissionsskrifter 1728-1874* og er med sine mindst 2500 udgivelser det titelrigeste i samlingen. Det må allerede ved fremkomsten have virket

gammeldags for ikke at sige forældet ved udstyr og indhold; ikke få af titlerne var særdeles kuriøse, og alt for mange var uden interesse. Ved J. H. S. Langhoffs død i 1877 skrev Boghandlertidende da også: »Om end det ved Udgangen af 1874 afsluttede Forlagskatalog omfattede over 100 Sider [der var 132], tættrykte med Bogtitler, indeholder det dog nu kun faa Artikler af mere opsigtsvækkende Natur.« Det var skånsomt sagt, og yderligere udglattende føjede bladet til: »En smuk Slutning [på den afdødes livsgærning] danner den i disse Dage begyndte nye Udgave af Shakspeares dramatiske Værker i Lembckes fortrinlige Oversættelse.«

Kataloget begyndte med et skrift fra 1816, der ved den ny prissætning kom til at koste 35 øre. I et katalog fra 1827, hvor det samme skrift var med, stod det til 48 skilling. Det var langt fra den eneste af katalogets mange titler, der var kraftigt nedsat, men på grund af bøgernes forældethed fik disse reduktioner ikke salgsmæssige virkninger.

En udregning af gennemsnitsalderen for samtlige bøger i Schuboths katalog er ikke foretaget, men resultatet ville formodentlig ikke have afvejet meget fra det resultat, en optælling af titlerne på side 1, 51 og 101 gav. Eksklusive kommissionsskrifter nævnedes der på disse tre sider 48 udgivelser, der 1874 i gennemsnit var 65 år gamle og i gennemsnit kostede 61 øre brutto.

Naturligvis kom der stadig nye udgivelser og optryk til, men de var for få og for lidet indbringende til at opveje den belastning, som de gamle tungt afsættelige ting udgjorde. Schuboths bedste salgsartikel var Chr. Hansens regnebøger og tabeller, og de var i kommission, overtaget fra Wøldike i 1862. Det drejede sig ellers for Chr. Hansens

vedkommende om næsten æventyrlige tal. I februar 1908 kunne han udsende et cirkulære, hvoraf det fremgik, at hans bøger indtil da var trykt i 3.937.400 eksemplarer, heraf *Regne-Tabel* i 1.235.000 og *Tavleregning I* i 1.195.000. Det sidste optryk af en Chr. Hansen-regnebog kom hos Gyldendal i 1946, meldt udsolgt i 1952.

Man må ikke forestille sig, at den vældige titelbestand fik lov at passe sig selv. Fx havde Schubothé åbenbart i 1871 en prisnedsættelse, i hvert fald var der i nogle sommernumre af Boghandlertidende indrykket en tosidet, titelpakket annonce med i alt 218 nedsatte bøger »passende for Leiebibliotheker og Sognebogsamlinger«. Bøgerne var gode nok, nogle af dem måske endda nærmest for gode til formålet, men der var talrige rigtige lejebiblioteksforfattere imellem: Currer Bell, Dickens, Dumas den Ældre, le Sage, Smollet, Eugène Sue, C. A. Vulpius m. fl. Alligevel var der noget forkert ved annoncen. Den blev som nævnt indrykket om sommeren, og den forudsatte, at mellem-mænd skulle gribe ind på et område, hvor handelen sikkert ellers foregik direkte. Mange af de potentielle købere, den i sidste ende var rettet imod, blev formodentlig slet ikke bekendt med dens tilbud. I det mindste virkede annoncen ikke til bunds. Flertallet af de averterede bøger optrådte i kataloget af 1874, stadig til de nedsatte priser eller endnu billigere. Man har ledelsen af forlaget mistænkt for, at den ikke havde forstået kombinationen bog og handel.

GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG, grundlagt 1770 af *Søren Gyldendal* (1742-1802), ejedes i 1870'erne af *Frederik V. Hegel* (1817-87), fra 1877 med sønnen Jacob som associé. Uden at glimre ved ydre egenskaber opfyldte Hegel

som ingen anden dansk – eller nordisk – forlægger før eller siden de krav, som forlæggererhvervet på højeste trin stiller: en udefinerlig forening af menneskelighed og forretningssans. Skabende som P. G. Philipsen eller Fr. Wøldike for slet ikke at tale om Ernst Bojesen var Hegel ikke, men det groede om ham, og netop fordi alt havde en så naturlig vækst, blev hans virksomhed solid. Påpasselig var han som få. Man tænke på det sted i *Levned*, hvor Georg Brandes, lidt maliciøst som han havde for skik, fortæller om et besøg, som Hegel, allerede dengang den store og ansete forlægger, aflagde hos det unge og endnu ukendte geni. I sit ofte citerede digt karakteriserede Henrik Ibsen Hegel som »stille bygværksmand«. Hvis det går an at supplere et geni, melder ordet havemand sig. Som forlægger havde Hegel grønne fingre.

Han havde overtaget Gyldendal i to tempi: bogladen 1846, forlaget 1850, og især fra slutningen af halvtredserne var forlaget i vækst. Den tanke ligger nær, at Hegel efter Deichmanns død i 1853 har følt sig mere fri, selv om hans taknemlighed mod denne hans store velgører og hans beundring for ham vedblev at være levende.

Da Gyldendal i 1870 under stor opmærksomhed og med megen personlig hyldest til Hegel fejrede sin hundredårsdag, havde det en central plads i den nordiske bogverden, og den 31. december 1874 afsluttede *Fortegnelse over den Gyldendalske Boghandels Forlags- og Kommissionsskrifter* viste et foretagende i fuld blomstring, et mødested for det ny og værdifulde i dansk og norsk litteratur.

Fra *Jacob Deichmann* (1788-1853), Søren Gyldendals svigersøn, havde Hegel arvet et forlag, præget af soliditet og – begrænsning; Deichmann overlod det til andre at tage

sig af skønlitteraturen og dyrkede i overensstemmelse med sine egne interesser mest videnskab, håndbøger og skolebøger. Hans efterfølger skulle udbygge bogbestanden på flere områder, først og fremmest på digtningens.

Siden året 1861 havde Hegel haft forbindelse med Chr. Richardt, hvis *Smaadigte* i 1874 var udsendt i otte oplag, siden 1860 med H.F.Ewald, hvis historiske og andre romaner nød den største popularitet og hyppigt kunne trykkes op. Da der opstod en uoverensstemmelse mellem P.G. Philipsen og Vilh. Bergsøe, tidens anden store underholdningsforfatter, gik Bergsøe til Hegel med det ny oplag af *Fra Piazza del Popolo*, siden efterfulgt af *Fra den gamle Fabrik* og andre meget læste bøger.

Af populære ikke-skønliterære bøger i kataloget kan nævnes Vilh. Topsøes rejsebog *Fra Amerika*, der 1876 skulle opleve et nyt oplag, og Bergsøes pragtværk *Rom under Pius den Niende*, af hvis ca. 24 hæfter der inden udgangen af 1874 var udsendt 10. Leonora Christines få år forinden fremdragne *Jammers-Minde* forelå i 2. udgave, begge udgaver trykt 1869.

I 1874 var bøgerne af det moderne gennembruds mænd endnu kun få. Edvard Brandes havde et par oversættelser fra sanskrit i kataloget, Georg Brandes otte titler, blandt dem tre bind *Hovedstrømninger*. I fællesskab redigerede brødrene det 1874 startede tidsskrift *Det nittende Aarhundrede*, der skulle volde Hegel så meget ubehag og få en brat ende. Harald Høffding havde een titel i kataloget, Sophus Schandorph ligeledes een, i kommission; skønt personlig ven med familien Hegel udgav Schandorph sine bøger på andre forlag. J. P. Jacobsen var foreløbig blot repræsenteret med sine oversættelser af Darwin, og Holger

Drachmann holdt endnu til hos Hegels konkurrenter, P. G. Philipsen og Andr. Schou.

I oversættelsesliteraturen var det ny begyndt at gøre sig bemærket. Af H. Taine, af hvem Schubothé havde udsendt tre bøger, var *Den engelske Literaturs Historie* i H. S. Vodskovs fordanskning under udsendelse i hæfter hos Gyldendal, Georg Brandes havde udgivet sine to oversættelser af Stuart Mill, og af Paul Heyse, hvis *Im Paradiese* gav anledning til et voldsomt røre i forlagsverdenen, var oversat *Verdens Børn*, et værk i tre bind til 10 kr., en dengang meget høj pris for en roman. Af Victor Cherbuliez forelå *Et Kvindehjertes Historie*.

En særlig glans kastede det norske indslag over kataloget. Af Bjørnstjerne Bjørnson var der sytten erholdelige titler foruden to udsolgte og to under pressen, af Henrik Ibsen ni titler, hvoraf den ene var under pressen i ny udgave. Optryk var i det hele karakteristiske for de to forfattere, *Brand* var allerede i 7. oplag. Jonas Lie havde tre romaner, alle i optryk, og et bind endnu uoptrykte fortællinger; med hensyn til oplagenes størrelse slog han Ibsen. Ingen af Magdalene Thoresens seks titler var i nye oplag, men en af dem var udsolgt. Kristofer Janson havde to bøger i kataloget, den ene i kommission, den anden på forlag og trykt i 2. oplag. Camilla Colletts *Amtmandens Døttre* i to bind og J. S. Welhavens *Samlede Skrifter* i otte var de største norske udgivelser.

Det fremgår af kataloget, at Gyldendal havde et godt, men i antal titler ikke imponerende skolebogsforlag, og årstallene for en del optryk antyder, at nogle systemer trængte til fornyelse. Men selvfølgelig var der særdeles gangbare ting imellem. C. F. Balslevs *Bibelhistorie* var fx

17de Bind.

medtages i Hovedexpeditionen og i Thier
Bogtrykkeri, 54. Helligvaterende 7, og op-
tages for: 20 Øre pr. Fælle eller dens Rum-
paa omvendt Side — forsvarede Fladen tilfø-
det — for: 20 Øre pr. Fælle eller dens Rum-
Vægtet i Træsk til Sukkentyndebeerne adferes
som Fælle og til billige Priser.

af

Subskription modtages i alle Boglæder i Danmark, Norge og Sverige.

Paa Forlag af den Gyldendalske Boghandel og Th. Lind udkommer om nogle Dage:

Graa Sjæld og Sjæld

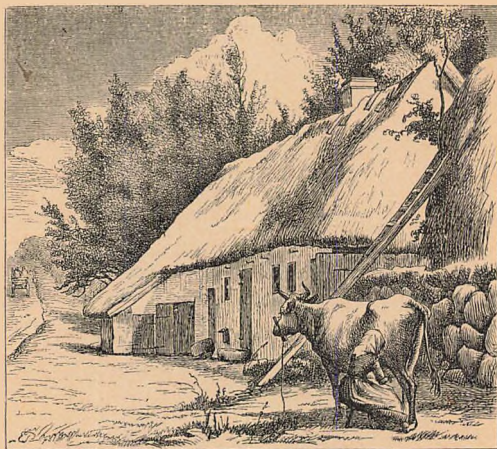
Aye Fortællinger og Digte,

under Medvirking af

Carl Andersen, H. C. Andersen, V. Berasæ, Bjørnatjerne Bjørnson, L. Budde,
E. Bøgh, H. Drachmann, Carl Etjar, J. Holm-Hansen, C. Hostrup, J. P. Jacobsen,
H. V. Saalund, Jonas Lie, E. v. d. Recke, Chr. Richardt, G. Rode, S. Schnn-
dorph, H. Tolderlund

udgivne af

H. J. Greensteen.

Med 48 Billeder af: O. Bache, H. Drachmann, H. Foss, H. Fris, L. Frølich,
O. Haslund, F. Henningsen, A. Jerndorff, A. Kittendorff, S. Krøyer, V. Kyhn,
Th. Lundby, A. Mackeprang, E. Petersen, Th. Phillipsen, V. Rosenstand, F.
Schwartz, S. Simonsen, C. Thomsen, C. Weidemann og C. Zachø.

Pris heftet 6 Kr. 50 Øre. Eleg. indb. 7 Kr. 50 Øre.

i 54. oplag. Et oplag af den var på 20.000 eksemplarer og solgtes normalt i løbet af et år.

Relativt mange af katalogets bøger kunne fås indbundet. Det gjaldt især skønlitteraturen og her navnlig de norske digteres værker, men også andre bøger med gaveappell, fx prædikensamlinger.

I alt var Gyldendals katalog på 144 sider. Det medtog adskillige udsolgte ting, uden at det har været muligt at fastslå efter hvilke linjer. Kunne det skyldes, at Hegel ønskede at understrege forlagets alder, eller var det for at fastholde forlagsretten? Det virker irrelevant, at der for de udsolgte ting var anført priser i ny mønt.

Typografisk var kataloget pænt. Der var ikke sparet på pladsen, skriftgraden var stor, skydningen god, så der var væsentlig færre titler pr. side end i Schubothes og Reitzels kataloger. For at en optælling som den, der blev foretaget i Schubothes katalog og vil blive det i Reitzels, skal kunne bruges som sammenligningsgrundlag, må der for Gyldendals vedkommende benyttes ikke enkelt- men dobbeltsider, altså pagina 1-2, 51-52, 101-02. De 51 titler, som dette giver (hos Schubothe 48, hos Reitzel 51), var gennemsnitlig 15 år gamle og kostede i gennemsnit kr. 5.27 brutto. Gyldendal udgav større og væsentligere ting og solgte dem hurtigere end de to andre storforlag.

Efter Fr. V. Hegels død afmattedes fremgangen for Gyldendal. Sønnen *Jacob Hegel* (1851-1918), eneejer fra 1887, havde ikke format som faderen og kunne ikke klare sig mod den fremstormende Ernst Bojesen, og der fandtes også andre konkurrenter. Som modvægt antog Jacob Hegel 1895 efter Bjørn Bjørnsons råd *Peter Nansen* (1861-1918), der fra 1. januar 1896 blev Gyldendals literære leder og

anfører i den såkaldte forlagskrig. Det var også ham, der tog initiativet til krigens afslutning og bragte sammenlutningen 1903 mellem Gyldendal og Det nordiske Forlag i stand, hvorved Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag Aktieselskab opstod. Nogle har villet påstå, at Nansen aldrig helt blev rigtig forlægger, men denne opfattelse modsiges af den kendsgerning, at han forstod at knytte mange forfattere til Gyldendal. Desuden var han den virkelige imperiebygger. 1896 fik han Jacob Hegel til at købe C. A. Reitzels Forlag af den fastkørte George C. Grøn, 1901 erhvervedes Jydsk Forlags-Forretning, 1908 som foran nævnt Schubothe. Mindre held fulgte købet af det norske Albert Cammermeyers Forlag i 1906. Det blev solgt i 1915, men på den måde, at Gyldendal for sin daværende norske afdeling beholdt en del af dets mest givtige artikler.

Omkring 1875 stod C. A. REITZEL, hvis firmanavn ikke havde nogen tilføjelse, stærkt m. h. t. den foregående periodes litteratur, men forlaget fulgte ikke med i den ny, og heller ikke var det energisk i forvaltningen af de nedarvede værdier. Der er træk, som tyder på, at allerede under grundlæggeren kunne det knibe med likviditeten.

Antagelig har samtiden og de to indehavere i halvfjerdserne haft en fornemmelse af, at alt ikke var så godt, som det burde være. Ved jubilæer og andre mærkedage blev idealiteten understreget indtil det påfaldende: man holdt sig til toppen og forbigik roden, den nødvendige forudsætning for fortsat vækst, og ved det nordiske boghandlermøde i Christiania 1873 kom de to brødre Reitzels misundelse mod den succesrige Fr. V. Hegel tydeligt frem. Karl

Otto Bonnier, som rejste fra mødet med det brageløfte, at han ville blive Sveriges Hegel, fortæller malende herom i *Bonnier. En bokhandlarefamilj*.

Firmaet var grundlagt som boghandel i 1819 af Gerhard Bonnier-lærlingen *Carl Andreas Reitzel* (1789-1853), der med imponerende dygtighed drev sin boglade frem til at blive Nordens største og som samlede alle guldalderens forfattere på sit forlag. Den eneste notable undtagelse var Oehlschläger, som indtil 1844 foretrak at være sin egen forlægger; hvad der siden skete med hans forfatterskab vil blive omtalt andet steds i bogen.

C. A. Reitzel var næppe altid lige nem at omgås. Han var medstifter af Boghandlerforeningen og gentagne gange dens formand, men på grund af uoverensstemmelser med sine kollegaer udmeldte han sig i 1848. Han har fået et smukt eftermæle. Ved hans forlags 50 års jubilæum skrev Carsten Hauch det mindedig, der begynder med ordene: »Med Kunstens Sønner har han aldrig tinget, / Det var hans Fryd at see dem veltilfreds.«

Efter hans død blev firmaet med et midlertidig ændret navn først ledet af sønnen *Theodor Reitzel* (1828-1906) alene, fra 1858 med den yngre broder *Carl Reitzel* (1833-1911) som medejers. Theodor var den betydeligste af dem, men han følte sig ikke rigtig lykkelig inden for boghandelen, som hans dominerende fader tvang ham ind i. Han ville have været læge.

For nutidige, der sidder inde med den fornødne bagklogskab, er det ikke svært af *C. A. Reitzels Forlags-Katalog 1819-1874* at se, hvor udviklingen bar hen. Umiddelbart gør kataloget et godt indtryk. Med sine 170 sider er det det største i DFF, og det er udarbejdet med en omhu, som

viser, at en dygtig bibliograf har været på færde. Hvorfor det ikke havde priserne på de indbundne titler med vil formentlig blive ved med at være en gåde.

I DFF var Reitzels katalog det eneste, der var forsynet med et systematisk register, kaldet »Videnskabelig Oversigt«, i alt 42 tospaltede sider. Her fyldte skønlitteratur 10 spalter, hvad der var for lidt i forhold til de øvrige grupper, men der var økonomiseret med pladsen ved hjælp af mange omløbende linjer. Teologi fyldte 12 spalter, lægevidenskab 6, historie 15. Mindre, men respektable afsnit var pædagogik, naturvidenskab, matematiske videnskaber (herunder bygningskunst), geografi m.v. Skole- og lærebøger, der var optaget under de forskellige faggrupper, udgjorde et solidt indslag og ser ud til at have omfattet mange særdeles gangbare ting.

For stor en del af bogbestanden var imidlertid af ældre dato. Det er desuden tydeligt, at forlaget i mange tilfælde havde måttet betale for sine skønlitterære bestsellers med tungt bevægelige samlede udgaver og med antagelse af en mængde urentable småskrifter. Det sidste gjaldt også teologien; kataloget giver mange eksempler på, hvad der i datiden udkom af prædikener og taler ved særlige lejligheder. Som helhed tiltrængtes der en kraftig udrensning. En altfor stor del af titlerne var nedsættelsesmodne, sandsynligvis overmodne. Tidspunktet for en slagkraftig realisation var forpasset.

En optælling svarende til den, der blev foretaget i Schubothes og Gyldendals kataloger viser, at siderne 1, 51 og 101 indeholdt 51 udgivelser, kommissionsskrifter og udsolgte ting ikke medregnet. I gennemsnit var de 51 titler 28 år gamle og kostede kr. 1.77 brutto. Det var bedre end

hos Schubothe, men ikke så godt som hos Gyldendal og i hvert fald ikke godt nok.

Med forfatternavnene var der ikke noget i vejen, i så henseende var kataloget det smukkeste i DFF. De berømteste navne var H. C. Andersen og Søren Kierkegaard. Den sidstes forfatterskab optog $1\frac{1}{2}$ side i kataloget, og et stort antal af hans bøger var udsendt i 2. og/eller 3. oplag. Det forfatterskab, der fyldte mest, var B. S. Ingemanns, i alt $2\frac{1}{2}$ Side. Først kom *Samlede Skrifter* 1843-64, hvis fire afdelinger var på tilsammen 41 dele. Af de 38 enkelttitler, udsolgte ting ikke medregnet, skønnes kun syv arbejder, nemlig de historiske romaner og digtninge, at have været levende i salget; de havde adskillige optryk bag sig og forelå i nye og nyere udgaver. H. C. Andersens produktion fyldte to sider. *Samlede Skrifter* omfattede 28 dele; de ikke-udsolgte enkelttitler løb op i 51. Et skøn på basis af alder og oplagsangivelser giver til resultat, at højst 10-11 har været genstand for løbende salg.

Forfattere som Ingemann og Andersen havde det forsonende moment ved sig, at nogle af deres bøger var kurrante brødartikler. Det gjaldt også H. P. Holst med *Den lille Hornblæser*, Fr. Paludan-Müller med *Adam Homo*, Chr. Winther med *Hjortens Flugt*, men næppe folk som Jens Baggesen, St. St. Blicher, fru Gyllembourg-Ehrensvärd, J. L. Heiberg, Henrik Hertz m. fl.; deres bøger blev solgt mere lejlighedsvis. Af Carsten Hauch var i 1874 en subskription i ca. 32 hæfter à 50 øre i gang, af Paludan-Müller kom der først en samlet udgave i 1878, to år efter digterens død. Han var ikke det løbske salgs mand.

I den nyere skønlitteratur hævdede Henrik Scharling sig smukt med *Ved Nytaarstid i Nøddebo Præstegaard*, hvoraf

4. oplag var udkommet i 1872. Hans Egede Schacks *Phantasterne* var 1873 trykt i 2. oplag.

Trods alt var C. A. Reitzel omkring 1875 et dejligt forlag, selv om den gamle bogbestand tyngede hårdt, og forlaget havde ringe forbindelse med nutiden og næsten ingen med fremtiden. Som Jacob Deichmann i sin tid havde overladt guldalderdigtningen til C. A. Reitzel, overlod dennes sønner det moderne gennembruds skribenter til Deichmanns efterfølger og andre progressive forlæggere. Det gik da også med Reitzels forlag som med Schuboths, i øvrigt inden for samme år: forlaget, men ikke bogladen, blev solgt i 1893. Køberen var millionærsønnen *George C. Grøn*, der, da han tre år senere havde brugt sin driftskapital, måtte sælge til Gyldendal, som herved fik sin første store udbygning. Peter Nansen tog initiativet, Jacob Hegel fik æren. Bevares, han lagde også pengene til.

FORLAGENE 2

De mellemstore

Det ældste og katalogmæssigt største af de mellemstore forlag i halvfjerdserne var CHR. STEEN & SØN, grundlagt 1810. Ved sin læremesters fallissement overtog Steen sen. dennes bod på Børsen. Hans egen bog- og papirhandel, der som det eneste firma i Adressebogen for 1869 havde tilføjelsen »Skoleboghandel«, blev bedre kendt fra sine adresser ude i byen. Steen boede en tid på hjørnet af Pilestræde og Sværtegade, hvor senere andre kendte boghandlere og forlæggere skulle få deres bopæl. I Steens tid havde en vinhandler Staal butik i kælderens. Københavnerviddet var parat og døbte ejendommen Fyrtøjet.

Både grundlæggeren *Chr. Steen* (1786-1861) og sønnen *Frederik Steen* (1819-71) interesserede sig stærkt for papirhandel og -fremstilling. Uheldige dispositioner medførte betydelige tab, som svækkede firmaet stærkt.

Den ældre Steen blev Danmarks første virkelige børnebogsforlægger. Inger Simonsen siger i *Den danske Børnebog i det 19de Aarhundrede*, at han i årene 1820-40 var absolut førende på området og gav produktionen et hidtil ukendt omfang. Det drejede sig næsten udelukkende om oversættelser fra tysk, og Steen synes at have haft sine faste forbindelser; fra Tyskland fik han også bøgernes billedtavler. De deskriptive undertitler tyder på, at der var godt med

opløftede pegefingre i bøgerne - i god overensstemmelse med, at *Dansk Bogfortegnelse* fra 1841 til efter århundredskiftet rubricerede ungdomslitteraturen under pædagogik. Af Steen & Søns annoncering i Boghandlertidende og deres hyppige tilflugt til nedsættelser får man det indtryk, at det var så som så med genrens rentabilitet.

Med hensyn til topografi og geografi optog Steen konkurrencen med udlandet, og han bidrog væsentlig til at fortrænge tyske landkort fra det danske marked. Sønnen dyrkede med dygtighed begge specialer.

Steen & Søns katalog i DFF var på 80 sider og indeholdt ca. 900 titler, mange af dem til nedsatte priser. Ordningen var delvis systematisk: inden for den alfabetiske fortegnelse var der afdelinger med bl.a. billedbøger og børneskrifter, henved 100 titler, homøopati, skuespil, kort og atlas. Denne sidste afdeling var direkte imponerende med sine godt 50 titler og mange flere priser; en stor del af kortene kunne fås både sorte og illuminerede, d. v. s. håndkolorerede, nogle fandtes både løse og i indbundet stand eller opklæbet på lærred. En jordglobus blev tilbudt i flere udførelser.

Steen & Søns engagement i føljetonudgivelser er omtalt foran. Kataloget indeholdt mange herhenhørende romaner, også de ofte til nedsat pris. Blandt de danske skønlitterære navne var M.A. Goldschmidt det fornemste. Han var forlagsmæssigt vidtløftig og besværlig, hvad hans retssag med Wroblewski og nogle breve på Det kgl. Bibliotek vidner om. Carit Etlar, den meget skrivende, fyldte titelmæssigt mest; en samlet udgave af hans *Skrifter* var i 24 bind. Mærkværdigvis var der ikke anført nye oplag ved nogen af hans bøger, ikke engang ved *Gjengehøvdingen*,

som var i fire dele og kostede kr. 10.80 hæftet, næsten en halv uges løn for en dygtig sætter! Den skulle dog snart komme i en billigere udgave.

Steen & Søn havde et solidt skole- og lærebogsforlag. Kendte er stadig N. Jul. Eibes tre *Cursus paa 100 Timer*, nu hos Jespersen og Pio. *Engelsk* var i 1874 udsendt i 6. oplag, *Fransk* i 3. og *Tysk* i 4. oplag.

Efter Frederik Steens død blev forlaget i nogle år ført videre for hans enkes regning. 1885 solgte hun det til V. Pios Boghandel, hvor samme år den aktive Th. Branner var indtrådt som associé. Pio fik meget ud af den levedygtige del af bogbestanden, bl. a. lod han Poul Steffensen illustrere Carit Etlars romaner og fortællinger.

P. G. PHILIPSENS FORLAG, grundlagt 1834, var et af halvfjerdsernes blomstrende. Både i grundlæggerens og de to dygtige sønners tid var det et udpræget kreativt foretagende, Philipsen'erne fremkaldte selv til stadighed mange af deres udgivelser.

P. G. Philipsen (1812-77) var kun 22 år, da han begyndte en sortimentshandel; på grund af hans ungdom måtte borgerskabet udtages i faderens navn. Til bogladen knyttedes hurtigt forlagsvirksomhed. Da Reitzel ved Philipsens start var dominerende inden for skønlitteraturen og Gyldendal inden for videnskaben valgte den unge forlægger klogt populærvidenskab som speciale. I den første tid overførte han navnlig udenlandske værker til dansk, og han røbede herved udpræget sans for det væsentlige og blivende. Inden længe udsendte han danske originalværker af tilsvarende kvalitet, fx C. Vaupell: *De danske Skove*, August Thomsen: *Naturkræfterne*, E. Rostrups stadig benyttede *Den danske Flora*, der efterhånden er kommet i en

lang række udgaver og som skolebog har været i brug i over hundrede år. Gennem udsendelsen af Lübkes store kunsthistorie, der på grund af kraftig overskridelse af det forudsete antal hæfter bragte ham ind i en ubehagelig polemik, kom han i forbindelse med kunsthistorikeren Jul. Lange. Den alsidige J.C. Tuxen skrev bl.a. *Den dansk-norske Sømagts Historie* for ham.

Med dansk skønlitteratur havde Philipsen ingen heldig hånd. I 1866 forlagde han første udgave af *Fra Piazza del Popolo*, efter tidens dårlige skik dateret det følgende år, men andet oplag og de mange senere optryk kom på grund af en uoverensstemmelse mellem ham og Bergsøe hos Gyl-dendal. Af Chr. Winther, som en overgang var på kant med Reitzel, udgav Philipsen et par mindre originalarbejder, men forbindelsen med denne hyppigt pengeforlegne digter gav sig dog især udslag i antologier og oversættelser. Med oversat skønlitteratur var Philipsen heldigere end med den danske, selv om det blev hans sønner, der kom til at høste det største pekuniære udbytte; den vigtigste udgivelse af denne art var Walter Scotts romaner i tyve bind. Mindre iøjnefaldende, men økonomisk givtig var den lange række *Solstraalefortællinger*, hvortil fru Bella Philipsen som sin eneste forlagsmæssige indsats tog initiativet; adskillige af bindene oplevede flere optryk. I 1871 kunne Philipsen i Boghandlertidende avertere 5. oplag af seriens første bind *Hvorledes fanger man en Solstraale* samt 14 andre dele, på få nær udkommet i 2., 3. eller 4. oplag.

Af praktiske håndbøger skal fremhæves forløberen for Hindenburgs *Juridisk Formularbog*, som i året 1875 blev udsendt i 4. oplag. Et antal vægtige handelstekniske bøger udsprang af samarbejdet mellem Philipsen og det ansete

Grünerske handelsakademi. På landbrugslitteraturens område ydede forlaget ligeledes en smuk indsats.

Skønt Philipsen var jøde og havde et antal specifikt jødiske skrifter på forlag eller i kommission, oparbejdede han et omfangsrigt kristeligt forlag. Hans største succes på dette felt var en prædikensamling af den berømte svenske salmedigter J. O. Wallin.

Mange mennesker vil tænke på Philipsen med særlig taknemlighed, når de hører, at det var ham, der, i øvrigt med en tysk bog som forlæg, fremkaldte den danskeste af alle danske billedbøger, H. V. Kaalund og J. Th. Lundbyes *Fabler for Børn*.

Det er i det hele taget med fornøjelse og respekt, man gennemser *Fortegnelse over P. G. Philipsens Forlags- og Kommissionsskrifter. 3die Juli 1834-31te Januar 1878*. Titlen viser, at i det indbundne sæt af DFF, der her er arbejdet med, var der medtaget et nyere katalog end det til møntændringen udarbejdede. Henvisningerne i Jul. Bidstrups register passer derfor kun tilnærmelsesvis.

Hvad indbindinger angår, var Philipsen sen. foregangsmand. Som andre datidige forlæggere udsendte han større udgivelser i hæftesubskription, men i stedet for som sine kollegaer på et eller andet tidspunkt at nedsætte prisen på restoplagene lod han disse indbinde, som regel i Tyskland og langt fra altid i bind, der faldt i sønnen Gustav Philipsens mere kræsne smag, sådan som det fremgår af dennes rids af forlagets historie i bogen *Af min Urtegaard*. En optælling viser, at af de 550 udgivelser i kataloget kunne ikke mindre end 78 fås indbundet, flere af dem i to forskellige indbindinger, hvoraf da den dyreste som regel var med guldsnit.

Den af P. G. Philipsen fulgte salgspolitik medførte, at han holdt sine forlagsartikler på lager i længere tid end normalt for rationelt arbejdende forlæggere. Det gjorde ham til en erklæret modstander af nedsættelser, og i kataloget fra 1878 ses kun et eneste værk at være optaget til reduceret pris. En anden følge af hans praxis var, at han blev en flittig annoncør i Boghandlertidende og de tre dagblade, som dengang literært betød noget. Han måtte til stadighed minde boghandlere og publikum om den ældre del af sit forlag. Han undgik herved at strande på den pynt, hvor andre forlag med lang lagerføring men med mindre salgsmæssig tæft led skibbrud.

Sønnerne *Ludvig* (1855-95) og *Gustav Philipsen* (1853-1925) førte med stor dygtighed forlaget videre efter faderens død, først på deres moders vegne, fra 1880 som ejere. De gav det et nyt opsving, for hvilket Gustav, den udadtil aktive, især fik æren, skønt, som han selv understreger i sin bog, Ludvig var den egentlige boghandler; han fik adskillige faglige tillidshverv. Nekrologerne ved hans død vidnede om virkelig påskønnelse og sympati.

Offentlige hverv lagde mer og mer beslag på den overlevende, som jurist uddannede Gustav P.s tid og kræfter; der har næppe nogen sinde existeret en dansk forlægger med så vidt favnende interesser eller en så universel viden. I 1895 lod han derfor forlaget opgå i Aktieselskabet Det nordiske Forlag, der desuden kom til at omfatte Ernst Bojesens Kunstforlag; leder blev det forlagsmæssige geni Ernst Bojesen. Otte år senere, efter den opslidende forlagskrig, hvortil der foran er hentydet, sluttedes Nordisk sammen med Gyldendal. Som formand for Det nordiske Forlags styrelse, senere som næstformand i GBNF og sidst

som dette selskabs formand, bevarede Gustav Philipsen forbindelse med boghandelen til sin død.

ANDR. FRED. HØST & SØNS katalog i DFF har titlen *Fortegnelse | over et Udvalg af | Universitetsboghandler | Andr. Fred. Høst & Søn's | Forlags- og Kommissionsskrifter | 1836-1875 | samt | Det kongel. danske | Videnskabernes Selskabs Skrifter. | Kjøbenhavn. | 1875*. De tolv her med skråstreger angivne linjer er sat med næsten lige så mange skriftsnit og/eller grader, men alligevel er udseendet prydeligt, som det var at vente, når den kyndige bogmand Chr. Høst, en forløber for vor tids formgivere, havde stået for tilrettelæggelsen. I et til firmaets 90 års fødselsdag udsendt minde-skrift fortæller dets mangeårige prokurist, Emil Deleuran, at Chr. Høst kunne forlange indtil tyve korrekturer af et titelblad, inden han var tilfreds. Han gik experimenternes besværlige og kostbare vej.

Forlaget var grundlagt 1836 af *Andr. Fred. Høst* (1811-1897), der knyttede en række store navne til det. Således var han H.C. Ørstedes forlægger, og endnu i 1875 kunne en samlet udgave af den store naturforskers skrifter og 3. oplag af hans berømte bog *Aanden i Naturen* fås. Da Oehlschläger efter sin kones død var blevet træt af at være sin egen forlægger, købte Høst i 1844 forlagsretten til digterkongens samlede produktion for ti år og betalte den med 7000 rbd. Udgivelsen af de mange værker igangsatte han med en i datiden aldrig før set bogreklame, som ikke forblev ubemærket af vittighedsbladene.

Sin ungdom til trods havde Høst været en af Boghandlerforeningens ni stiftere i 1837, og i mere end tredive år, fordelt på to perioder, var han dens myndige formand. Han havde filantropiske interesser og indlagde sig fortjeneste

ved i 1856 at tage initiativet til De danske Boghandlers Hjelpekasse, der fremdeles gør et godt stykke arbejde.

I begyndelsen af halvfjerdserne var forlaget stagnerende, og for sønnen *Chr. Høst* (1847-1900), associé fra 1873, blev det et mål at genskabe det i dets gamle glans. Allerede i 1875 havde han flerdoblet produktionen sammenlignet med de nærmest foregående år, fx var det første af den fransk-schweiziske teolog Frédéric Godets værker under udsendelse i hæfter, mens to andre af hans bøger bebudedes i kataloget. De blev en god indtægtskilde for forlaget i modsætning til de mange udgaver af danske værker på fremmede sprog, der til gengæld skulle indbringe Chr. Høst så megen ære.

Til de mest solgte ældre titler hørte fortællingerne af J. v. Cornelia Levetzow og de historiske romaner af Th. Ruhmor, de fleste af dem offentliggjort under pseudonymet P. P. I en årrække averteredes de regelmæssigt i Boghandlertidende som velegnede, højt rabatterede konfirmationsgaver. I litteraturhistorien gøres der ikke meget ud af dem, og ingen læser dem mere.

Et iøjnefaldende indslag i Høsts katalog var de fire sider, der var viet Oehlenschlägers værker. Det drejede sig om ikke mindre end 102 titler, større og små mellem hinanden og i pris varierende fra 10 øre for nogle taler til 100 kr. for pragtudgaven i 40 bind. De fleste af dem var til nedsat pris, men Høsts udgaver måtte også efter 1857 konkurrere med Oehlenschläger-Selskabets, og så rigeligt havde han trykt, at han vedblev at være leveringsdygtig 20-30 år efter kontraktforholdets ophør. Både han og selskabet gjorde den erfaring, at digterens ry overlevede hans bøgers salgbarhed.

F. H. EIBE (1816-71) førtes ind på boghandlervejen ved, at han i sin studietid på Regensen udlejede kollegiehæfter med forelæsninger. Sat i system viste det sig at være en god indtægtskilde, og Eibe, som næppe var de vedvarende studiers mand, fik lyst til permanent at beskæftige sig med boghandel. Han etablerede sig i 1845, men havde besvær med at opnå rabatberettigelse, indtil Jacob Deichmann rakte ham en hjælpende hånd og banede vej for ham. Deichmann var ikke så ræd for konkurrence, som nogen har villet gøre ham.

I kraft af sin store bekendtskabskres skabte Eibe sig snart en blomstrende boghandel. Bevarede udleveringslister i Gyldendals arkiv tyder på, at han næst efter Reitzel var dette forlags bedste kunde. Selv opbyggede Eibe et betydeligt forlag. Hans kendteste udgivelser var regenskammeraten C. Hostrups komedier og en fuldstændig udgave af Dickens i oversættelse ved den utroligt flittige L. Moltke. Om dens tilblivelse fortæller digteren Rudolf Schmidt, der i sin ungdom var ansat hos Eibe, at denne herved krænkede kollisionsrettens love (se side 37). Foruden Hostrup og »den velsignede Dickens« omfattede Eibes forlag andre oversættelser samt en del skolebøger og juridisk litteratur.

Eibes væsentligste speciale blev efterhånden kommissionsvirksomhed for udenbys boghandlere. Hans forretning blev den største på området og havde som foran nævnt i 1880 114 kommittenter.

I Boghandlerforeningen, som Eibe blev medlem af i 1846, udførte han et stort arbejde; ved flere lejligheder viste han et nyttigt initiativ. Således skyldtes oprettelsen i 1859 af afregningsudvalget ham, og fra 1859 til sin død var han, af væsen stadig den muntre student, leder af foreningens

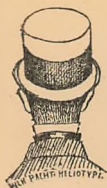
selskabelige sammenkomster. Det kan nævnes, at han formentlig var den første, som stillede trykte beholdnings- og returlister til rådighed for boghandlerne, hvad der naturligvis ikke med det samme vandt bifald. Tilsyneladende var der intet, der som afregningsarbejde fristede til individualistiske udskejelser.

Eibe døde kort efter sit 25 års jubilæum. Firmaet videreførtes af sønnen *Carl Eibe* (1855-1913), først på moderens vegne, siden med ham som ejer. I 1872 havde Carl Eibe sin konflikt med Immanuel Rée angående John Forsters *The Life of Charles Dickens*. I 1894 opgik kommissionsforretningen i BKA, i 1904 solgtes bogladen til Th. Linds Eft. Forlaget, der sygnede mer og mer hen, fortsattes efter Carl Eibes død af hans enke.

Omkring 1875 var V. Pios BOGHANDEL, grundlagt 1852, endnu halvvejs et restoplagsforlag, men med et betydeligt tilskud af egne forlagsartikler og afgjort et firma i fremgang. Ejeren V. Pio (1829-1902) var, som en ældre medarbejder skrev om ham i Boghandlertidende 1927, købmand par excellence, og ifølge samme kilde forstod han kunsten at spare. Fx menes han at have fundet på at undlade hæftning af sine bøger; de falsede ark blev blot limet sammen. I opskåret stand kan hæfterne ikke have set godt ud, og faren for, at blade blev væk, var stor.

Bogladen med det tilhørende antikvariat lå i Skindergade. J. L. Lybecker skrev i Boghandlertidende ved firmaets 50 års jubilæum, at den blev livlig søgt af boginteresseret men økonomisk småtkørende ungdom. Gode bøger var her at få for små penge.

Pios katalog i DFF var på 32 sider. Det ses med det samme, at bøgerne var hentet mange steder fra, og en stor

Jonas Tværmoses Ærgrelser.

Med Original-Manuskriptets Initialer, Portrætter og
øvrige Pennetegninger,

besørget i Trykken

af
Lise Røgh.

3de Udgave.

8 Kr.; eleg. indb. i et dertil komponeret Bind 10 Kr.

Paa vort Forlag udkommer om faa Dage **1ste Hefte** af:

Offentlige og private Scener af Dyrenes Liv.

Tegnet af dem selv og illustrerede af

J. J. Grandville.

Nærmere angaaende dette Pragtværk, der udkommer i 8 à 9 Hefter, følger i vort Circulaire.

Immanuel Rée og Schmidt & Bering's Forlag.

del af dem var til nedsatte priser. De averteredes jævnlig i Boghandlertidende, især med henblik på lejebiblioteker. Forlagets oprindelige egne udgivelser var mest småting, der måtte betegnes som lettere åndelig føde, samt meget folkelige håndbøger. Til dets senere specialer: skuespil for amatører og de endnu udkommende lovudgaver, var grunden allerede dengang lagt.

V. Pios store tid begyndte, da svigersønnen, lægen *Th. Branner* (1847-1913) 1885 blev medejer. Det var ham, der opdagede Kipling, ifølge traditionen ved at låne en af hans bøger i læseselskabet Athenæum; større jag var der ikke over talentspejderiet. I firserne gik firmaet også over til at købe hele forlag i stedet for som tidligere blot restoplag: 1883 Immanuel Rée, 1885 F. Borchorst, 1886 Steen & Søn.

Efter 1911 ejedes forlaget af *Povl Branner* (1883-1962). 1928 blev det sammensluttet med E. Jespersens Forlag, som siden da firmerer Jespersen og Pio. Povl Branner påbegyndte et selvstændigt forlag, som 1949 opgik i Branner og Korchs Forlag.

Kataloget fra H. HAGERUPS FORLAG, grundlagt 1852 af *Hans Hagerup* (1823-83) i forbindelse med boghandel, var på 40 sider og indeholdt ca. 400 titler, de fleste af dem kommissionsartikler. For de mange krigsministerielle ting var priserne udregnet med streng iagttagelse af reglen 1 skilling = 2 øre, 1 mark = 33 øre. Der var prisansættelser som 8, 12, 16 øre, men også 41, 51 og 81 øre forekom. Man må håbe, der har været faste nettopriser, for med priser som de sidstnævnte var procentvis rabatudregning besværlig; den skulle i datiden være pinlig nøjagtig. Der er registreret et tilfælde, hvor en årsopgørelse blev underkendt, fordi der var en difference på - 1 øre.

Af Hagerups ældre titler er der ikke mange, som siger nutiden noget. Nævnes bør dog *Bidrag til en Ordbog over Gadesproget og saakaldt daglig Tale* af pseudonymet V. Kristiansen 3: M. V. Fausbøll fra 1866, i 2. udgave 1908. I 1. udgave stod de uartige ord med græske bogstaver.

Den udvikling, der førte forlaget frem til sin position som landets næststørste, skyldtes *Eiler H. Hagerup* (1854-1928), som ved faderens død overtog ledelsen. Han gjorde det til et hjemsted for underholdningsliteratur af den art, der ifølge opfattelsen før første verdenskrig var »mange til Gavn og Glæde og ingen til Fortræd«. I dag ville ikke alle betragte bøgerne med så stor overbærenhed. De var imitation af virkeligheden, for ikke at sige forfalskning.

Både Hans Hagerup og Eiler H. Hagerup var selv skrivende folk. Den første oversatte under mærket Hans nogle fortællinger fra fransk, den sidste benyttede pseudonymerne Vilh. Werner (*Hvad Forglemmigejen fortalte*. 1876) og Paul Anker (*Tordenskjold*. 1890. 4. udgave 1909). I Boghandlertidende sås Eiler H. Hagerups signatur jævnlig.

1920 blev Hagerups forlag omdannet til aktieselskab med bl.a. J. L. Lybecker som direktør. I dag føres det videre som bifirma under Aschehoug Dansk Forlag, der ejes af Egmont H. Petersens Fond.

FORLAGSBUREAUET, stiftet 1854, må ikke, som det somme tider sker, forveksles med Forlagsforeningen, stiftet 1838, opløst 1869. Stifterne af Forlagsbureauet var O. H. Delbanco, Fr. V. Hegel, C. C. Lose samt C. G. Iversen. Den sidste, der var bureauets oprindelige forretningsfører, slog sig 1856 ned som boghandler i Kolding, og i hans sted indtrådte G. E. C. Gad som medejer og forretningsfører. Her som i sit eget firma udfoldede Gad stor energi, og ifølge

hans mangeårige prokurist F. Lamprecht blev de fleste af bureauets store hæftværker til på Gads initiativ.

Formålet med Forlagsbureauet var at fordele risikoen ved større foretagender. Mens Forlagsforeningen især havde påtaget sig økonomisk lidet givtige pligtudgivelser som Erslews *Forfatterlexikon*, *Dansk Bogfortegnelse* ved først F. Fabricius, senere J. Vahl, P. Arnesens latinske ordbog, fulgte Forlagsbureauet en klar kommerciel linje og valgte som udgivelser større værker og mindre bøger, der formodedes at være penge i.

Da Brockhaus i 1857 påbegyndte et i Leipzig trykt dansk konversationslexikon, slog Forlagsbureauet dette så effektivt ud med *Nordisk Conversationslexikon*, at der af det tyske værk kun udkom et bind. I bureauets katalog i DFF er optaget de tre første bind af lexikonnets 2. udgave, fire bind af Cesare Cantús *Verdenshistorie*, i alt syv, Traps *Danmark* i 2. udgave. Alle tre værker kom naturligvis i hæfter.

Blandt Forlagsbureauets udgivelser må med særlig honnør nævnes *Illustreret Tidende*, et dansk sidestykke til udlandets store ugeblade og nu et kulturhistorisk billedværk af rang. Bladet blev påbegyndt i 1859 på initiativ af O.H. Delbanco, som i mere end tyve år anonymt redigerede teksten. Billedredaktør var den ifølge F. Hendriksen noget konfuse C. C. Lose, i en årrække Delbancos kompagnon som ejer af musikfirmaet Lose & Delbanco.

Illustreret Tidende udkom om søndagen, og flere ældre boghandlere har fortalt om, hvordan de som lærlinge søndag morgen på posthuset måtte hente deres læresteds forsyning af bladet og bringe det ud til abonnenterne. De har nok ikke altid tænkt så venligt om bladet, som vi nu gør. Det bragte, i parentes bemærket, meget bogstof.

Foruden store værker udgav Forlagsbureauet en del mindre ting, fortrinsvis bøger egnet til gavebrug og derfor tilgængelige indbundet. En tit averteret artikel var bureauets *Miniaturudgaver*.

I 1893, da der kun var to ejere af Forlagsbureauet, Jacob Hegel og G.E.C. Gad, købte Gad Hegel ud og lod bogbestanden opgå i sit eget forlag. *Illustreret Tidende* solgte han samme år til xylograf G. Paulli. Efter en langvarig døds kamp ophørte bladet at udkomme 1924.

G. E. C. GADS FORLAG, grundlagt 1855, var et af tidens mest levende. »Med Gad (1830-1906) traadte en betydelig Kraft ind i dansk Boghandel,« skrev Ove Tryde i *Danske Boghandlerbiografier*. Støttet til gode familieforbindelser – Gads fader blev biskop, hans moder var søster til den fremstående teolog, professor H. N. Clausen – men først og fremmest ved sin ubestridelige dygtighed og rastløse flid drev han boglade og forlag i vejret. På et tidligt tidspunkt tog han norsk og svensk litteratur op som speciale. I mangfoldige år var firmaets annonce »Med svensk og norsk litteratur anbefaler sig G.E.C. Gad« et fast indslag i Boghandlertidende. Til Norge var Gad knyttet ved familiebånd, idet hans hustru var en datter af den fremstående, men økonomisk uheldige norske forlægger N.C. Tønsberg.

Gads katalog i DFF var på 48 sider; omslaget var med en gengivelse af det ofte reproducerede træsnit af bogladen i den høje stue i Vimmelskaftet. Det indeholdt ca. 600 titler, hvoraf et mindre antal var udsolgte ting. Blandt kommissionsartiklerne var de mange bind og hæfter af *Folkelæsning*, udgivet ved Udvalget for Folkeoplysnings Fremme.

Det gadske forlags saglige karakter mærkedes allerede dengang. Det var naturligt, at det omfattede talrige teolo-

giske arbejder, men også jura, økonomi og historie var smukt repræsenteret, foruden at der var adskillige udgivelser af folkeoplysende indhold. Ligger der mon et træk til belysning af Gads egen personlighed i den omstændighed, at han udgav en bearbejdelse af S. Smiles' *Self Help* (Egen Kraft)? Smiles var pioner m.h.t. den karakterdannende pep-literatur, som i nyere tid ikke mindst USA kan opvise så mange eksempler på. Som en følge af tidens krav om, at alt skulle tage sig billigt muligt ud, blev bogen, der komplet kostede kr. 2.75, udsendt i to hæfter.

En udgivelse, kendt og benyttet af alle boghandlere og bibliotekarer, var *Dansk Bogfortegnelse*, særtryk af Boghandlertidendes rubrik af samme navn. Særtrykkene havde form af 8-sidige hæfter, der ved årgangens slutning forsynedes med et alfabetisk register. Bogfortegnelsen, der fra 1875 kostede 1 kr. brutto pr. årgang, blev som foran nævnt af boghandlerne brugt i reklameøjemed. 300 eksemplarer og derved kostede 25 øre netto pr. årgang, 100 eksemplarer 40 øre, 50 eksemplarer 50 øre. Uanset antallet beregnedes firmapåtryk – i de enkelte hæfters ydermargen – med 2 kr. pr. år. Desuden var Gad sammen med Th. Lind udgiver af det side 81 omtalte kollektive julekatalog.

1897 indtrådte Gads to sønner, *Oscar G.* (1869-1920) og *Frederik G.* (1871-1956), i firmaet, som de overtog efter faderens død, fra 1920 med Fr. Gad som enejer. Ved hans død overgik boglade og forlag til et fond.

FR.WØLDIKE (1832-83), der havde stået i lære hos C. A. Reitzel, etablerede sig 1855 som boghandler, samme år som G. E. C. Gad og som han på Strøget, nemlig i Nygade. Allerede to år senere afhændede han bogladen til Andr. Schou for helt at hellige sig forlagsvirksomhed. Senere

skulle han påny få boghandel, nemlig i Skindergade, det var her Gustav Wied var, og på Nytorv.

Tidspunktet for etableringen måtte anses for godt. I 1853 var to af dansk boghandels store, C. A. Reitzel og Jacob Deichmann, gået bort; der blev plads til et nyt talent. Et sådant var Wøldike. Han imponerede tydeligt samtiden, men irriterede den også. Om hans finansielle svagheder kunne den ikke være uvidende.

Ved 25 års jubilæet i 1880 fremhævede Boghandlertidende omfanget og kvaliteten af det forlag, Wøldike skabte, med teologiske arbejder af ansete mænd, anselige rejseværker, skønliterære udgivelser, så ansete tidsskrifter som *Fra alle Lande* og *Historisk Archiv*. Mange år senere skrev Gustav Philipsen om ham, at han var »en af de interessanteste Fremtoninger i den danske Boghandlerverden, genial, dumdristig, letsindig til Ruinens Rand, men stadig dukkende op paany«.

Trods sine økonomiske besværligheder tog Wøldike sig tid til at interessere sig for sine bøgers form. I *Den danske Bog* siger Lauritz Nielsen, at »i sin højst uensartede Forlagsvirksomhed viste han af og til den Dristighed at udgive Bøger i gedigent Udstyr og med Illustrationer af vore bedste Kunstnere«.

I sin forretningsførelse var Wøldike uortodox. Da han søgte at fremme salget af sine skolebøger ved at tilbyde lærere friexemplarer og rabat, blev han i 1863 slettet af listen over rabatberettigede boghandlere; forinden havde han udmeldt sig af Boghandlerforeningen, som han var blevet medlem af i etableringsåret.

Han var en af de forlæggere, der var hurtig til at sætte sig på udenlandske bøger ved kollisionsbekendtgørelser.

Da Boghandlertidende i 1858 bragte en liste over bebudede oversættelser, der ikke var udkommet, førte Wøldike stort. Han havde også besvær med at overholde fristerne for sine subscriptionsværker, hvad der ved flere tilfælde førte til nærgående spørgsmål i bladet. Han plejede ikke at svare.

Den vaklende økonomi manifesterede sig i de af Nyrop skarpt fordømte prisnedsættelser og i et utal af tilbudsannoncer, der lokkede med fristende rabatsatser. Hans opfindsomhed i så henseende er næppe nogen sinde overgået.

Auktionen i 1870, da Wøldike skilte sig af med 280 udgivelser, var en kraftig åreladning. Alligevel var det et smukt katalog, han præsterede i 1875. Det indeholdt bl. a. N. M. Petersens litteraturhistorie og sammes *Historiske Fortællinger om Islændernes Færd ude og hjemme*, begge i 2. udgave. Teologi og rejsebøger fyldte godt. Der var fx tre bøger af Livingstone, og Dorés billedbibel var i fuld gang. Angående den sidste kom han i konflikt med det franske originalforlag, fordi han havde oversat den særlige aftale mellem Danmark og Frankrig om gensidig beskyttelse af ophavsretten.

Ved Wøldikes død overgik forlaget til forskellige, hovedparten til Rudolph Klein, adskilligt, bl. a. Doré, til V. Pio. Allerede i 1879 havde P. G. Philipsen overtaget den fremtidige udgivelse af *Fra alle Lande* og *Historisk Archiv*. De gamle årgange blev solgt til Pio, der nedsatte prisen til det halve af den oprindelige, så større beløb kan de ikke have indbragt Wøldike.

Når Fr. Wøldike i dag er bedre kendt end flertallet af sine samtidige kollegaer, skyldes det – noget uretfærdigt mod ham – den omstændighed, at han var læremester for Ernst Bojesen og nogle år havde Gustav Wied i sit brød.

Han har ret til berømmelse for egen regning og ikke blot, fordi Bojesen af ham både lærte, hvad en forlægger skal gøre og hvad han skal vogte sig for. Et smukt minde satte Wied ham i BMF's *Aarsskrift* for 1896 med »Nogle Erindringer fra min Boghandlertid«. Wied har formodentlig tilladt sig visse digteriske friheder, men mod hans karakteristik kan der næppe indvendes noget. Knut Ahnlund vil vide, at Wieds løn blev holdt tilbage under hele læretiden.

Skønt kraftigt opfordret dertil af Gustav Philipsen nedskrev Ernst Bojesen aldrig sine erindringer om Wøldike, hvad der meget må beklages. Man havde gerne ej et nærbillede af denne usædvanlige type.

På eet punkt må KARL SCHÖNBERG (1832-1908) antages at sidde inde med en rekord blandt danske boghandlere, nemlig hvad antallet af fornavne angår. Ove Tryde opgiver dem i *Danske Boghandlerbiografier* til Karl Kristian Stefan Kaspar Alexander Henrik, idet han tilføjer »(ved Daaben kun Carl Christian)«. Det von, som faderen qua officer havde fået føjet til sit navn, benyttede Karl Schönberg ikke.

Han havde været lærling hos Andr. Fred. Høst 1851-56, men det afgørende vendepunkt i hans liv skrev sig fra, at han som 17-årig hørte Grundtvig tale i den grundlovgivende rigsforsamling, hvorved han modtog et indtryk, der blev bestemmende for hans livsopfattelse og hans gærning som forlægger, da han i 1857 etablerede sig. I hans 1. marts 1876 afsluttede katalog i DFF var der mellem 40 og 50 skrifter af Grundtvig selv, adskillige af dem købt som restoplæg, eftersom de var udkommet før Schönberg blev forlægger. Med tiden blev hans forlag mer og mer hjemstedet for den af det grundtvigske livssyn fremkaldte litteratur. I omvendt rækkefølge af, hvad der ellers var reglen,

oprettede han 1862 en sortimentshandel, som han drev til 1898, da den overgik til Olaf O. Barfod og A. Schlawitz.

Til de fleste af sine forfattere var Karl Schønberg knyttet med venskabsbånd, og mere smukt end praktisk havde han ingen skriftlige kontrakter med dem, men nøjedes med mundtlige aftaler. Både i deres kres og i boghandlerverdenen nød han stor anseelse.

1905 overgik forlaget til *Ernst Bierberg* (1856-1928) og *Michael H. Jensen* (1871-1962), der ændrede dets navn til Det Schønbergske Forlag; under dem og deres efterfølgere skiftede det karakter. 1966 blev det købt af Nyt Nordisk Forlag, men fortsætter sin selvstændige udgivelsespolitik.

Blandt de i DFF repræsenterede forlag havde HOFFENSBURG, JESPERSEN & FR. TRAP (EM. BÆRENTZEN & CO. OG OTTO SCHWARTZS EFTERFØLGER), grundlagt 1874, det længste firmanavn, men fem virksomheder var også opgået i foretagendet, der beskæftigede sig med bogtryk, litografi, forlag og sortiment.

Dets katalog er typografisk det mindst vellykkede i samlingen. Siderne præges af, at man havde haft den uheldige idé at indrykke teksten efter de i længde stærkt varierende forfatternavne, hvad der giver et uroligt og uoverskueligt satsbillede.

Af de 27 sider var 8 en fortegnelse over litografiske billeder og værker, Hoffensbergs og Bærentzen & Co.s specialer. En ikke ringe del af bogtitlerne var børnebøger, blandt dem *Den store Bastian eller Vær lydig*, 7. oplag, som Jespersen, der stod for bogforlaget, havde overtaget fra Bing & Søn, hos hvem den var udkommet i 1847, to år efter den tyske original. Dens fængslende historie har Inger Simonsen fortalt i sit instruktive værk.

I kataloget var der adskillig medicinsk litteratur. Hertil må regnes *Haandbog for Barberer* 1873, »udarbejdet paa Opfordring af Barbeerforeningen i Kjøbenhavn af F. Biering, cand. med.« Fortalen begynder således: »Efter Loven ere Barbererne forpligtede til at yde Tilskadekomne den første, foreløbige Hjælp indtil Lægens Ankomst, og det er jo derfor ogsaa blevet Skik og Brug, at næsten enhver Tilskadekommen og Enhver, der pludselig styrter om paa Gaden, bringes til den nærmeste Barbeerstue.«

Af de tre deltagere i firmaet døde Fr. Trap ung, og han er i dag glemt. Hans fader var den berømte Trap, så navnet som sådant er sikret mod forglemmelse. Derimod har både Jespersen og Hoffensberg sat sig blivende spor.

Edvard Jespersen (1831-1904) var af uddannelse landmåler og polytekniker, men kom i en række år til at virke som boghandler i Sydslesvig: 1856-58 i Husum, 1858-64 sammen med N. A. Sundby i Flensborg, som han måtte forlade på grund af krigen.

1. januar 1865 overtog han Otto Schwartz' boghandel i København, men ikke dennes forlag, hvorimod han udvidede sit eget forlag ved køb af bl. a. en del af H. J. Bing & Søns udgivelser, og 1874 var han indtrådt i Hoffensberg, Jespersen & Trap, som han forlod 1878, da han købte Thierrys Boghandel i Nakskov, samtidig med at han fortsatte som forlægger under sit eget navn. Bogladen overlod han ti år senere til sønnen Einar Jespersen (1863-1918), der senere blev musikforlagsdirektør i København.

1898 overgik forlaget til den yngre søn *Halfdan Jespersen* (1870-1950), der gav det et betydeligt opsving. 1903 udvidede han det med den skønliterære del af Jul. Gjellerups Forlag, og i 1928 fandt en endnu større forøgelse sted ved

sammenslutningen med V. Pios Boghandel under navnet Jespersen og Pio.

1890-93 var Edvard Jespersen redaktør af Boghandler-tidende, hvortil han allerede tidligere havde ydet vægtige bidrag. I hans redaktørtid indførtes den reform, at bladets årgange kom til at følge kalenderåret.

Ved Fr. Traps død i 1882 blev Julius Hoffensberg ene-ejer af firmaet med det lange navn. I 1888 trak han sig tilbage, og det omdannedes 1890 til et aktieselskab, det endnu eksisterende Hoffensbergske Etablissement.

FORLAGENE 3

De mindre

E. L. THAARUP (1811-88) var vokset op i et literært interesseret hjem, hvad der kom til at præge hans virke som forlægger og samler. Sin uddannelse fik han hos Chr. Steen og Gyldendal. De literære interesser, som han medbragte fra sit hjem, dyrkede han livet igennem. I Boghandlertidende svang han jævnlig et tugtens ris over bogbranchen.

Han etablerede sig 1833 og begyndte året efter udgivelsen af *Dansk Penning Magazin til nyttige Kundskabers Udbredelse*. Ideen stammede fra England, hvor Charles Knight, forfatteren til den charmerende *Shadows of the Old Booksellers*, fra 1832 udgav det oprindelige *Penny Magazine*; navnet kom af prisen, en penny pr. nummer. Ideen fængede i mange lande. Allerede året efter overførte den franske forlægger Bossange Père den til Frankrig og – Tyskland. I det sidste land tog J.J. Weber, der senere blev grundlæggeren af *Illustrierte Zeitung*, sig på Bossanges vegne af sagens praktiske gennemførelse. Det var nok snarere fra Tyskland end fra England, at Thaarup hentede forbilledet for sit blad, der blev illustreret med træsnit, en tid endog med kobberstik, hvad der i øvrigt ikke var nogen forbedring. Det opnåede stor udbredelse; et kvartal var oplaget 3000 eksemplarer. Det ophørte 1838 efter at være udsendt i 146 numre.

Fortegnelse over E. L. Thaarups Forlagsskrifter (og tilkjøbte Restoplag) den 31te December 1874, 30 sider, er det eneste virkelig annoterede katalog i DFF. Thaarup gør omhyggelig rede for sine udgivelers oprindelse. Fx ses det af kataloget, at af hans 24 oversatte romaner var de 15 føljetoner, altså en meget stor procentdel.

Størst betydning fik Thaarup som kommissionær for udenbys boghandlere. Han etablerede sig før Boghandlerforeningens stiftelse, d. v. s. på et tidspunkt, da kommissionærvirksomhed (se side 46) først var ved at udvikle sig til en selvstændig – og betalt – gren af boghandelen. At den tog denne form og derved blev i stand til bedre end hidtil at betjene kommittenterne skyldtes i høj grad ham. Allerede tidligt forfægtede han i Boghandlertidende og på møder sin yndlingstanke: at der skulle skabes et etablissement i København, »hvor Enhver kunde faa udleveret Bøger trykte i Skandinavien uden for Kjøbenhavn«. Denne idé lykkedes det ham kun delvis at gennemføre i praxis, men han holdt til lettelse for alle parter lager af bøger udkommet hos provinsens boghandlere, ligesom han var kommissionær for 15 af Christianias betydeligste forlæggere. Det må have sparet københavnske og provinsboghandlere for en mængde forskrivnings- og betalingsbesvær.

Strengt taget var Thaarup ikke forretningsmand, blev det sagt i en samtidig biografi, og noget stort pekuniært udbytte høstede han aldrig af sin virksomhed. Alligevel fik han råd til at være en samler for herren. Selv overlod han værdifulde gaver til Det kgl. Bibliotek og til Universitetsbiblioteket. Hans visesamling på ca. 100.000 numre skænkede en senere ejer til UB. Hans samling af boghandlerportrætter findes i dag på Det kgl. Bibliotek.

Efter hans død blev forlaget købt af Lybecker & Meyer, mens sønnen Axel T. fortsatte kommissionsforretningen, der 1894 opgik i BKA.

Om O. H. DELBANCO (1821-90) gælder, at hans person fagligt betød mere end hans forlag. Først efter at have taget juridisk embedsexamen 1844 kom han til bog- og musikhandelen, som han lærte i Leipzig, hvor han også hentede sin hustru. Ved sin hjemkomst i 1846 gik han i kompagni med C. C. Lose om dennes fædrene musikhandel, der var grundlagt 1793 som den første danske forretning af sin art af den franske emigrant C. F. Haly. Kompagniskabet opløstes 1864, og Delbanco begyndte selvstændig forlagsvirksomhed, samtidig med at han fortsatte som medejer af Forlagsbureauet. I 1854 havde han stiftet *Dansk Boghandlertidende*, fra 1866 *Nordisk Boghandlertidende*, der forblev hans personlige ejendom og som han redigerede til sin død, d. v. s. i 36 år.

En forløber for Boghandlertidende var de også af Delbanco 1849-51 udgivne *Forlangsedler* = bestillingssedler, der omsendtes til Boghandlerforeningens medlemmer og de af denne antagne boghandlere, der brugte dem ved rekvirition af forlagenes nyheder.

Et stort arbejde udførte Delbanco i en snes år som tekstredaktør ved *Illustreret Tidende*, og meget fortjenstfuldt er hans *Festskrift i Anledning af Boghandlerforeningens Halvhundredaarsdag den 18. Januar 1887*, et vigtigt kildeskrift til foreningens og fagets historie; det indeholder fx et fortræffeligt personalhistorisk afsnit. Værket lønnedes med et æreshonorar på 500 kr.

Kataloget over Delbancos forlag er kun på fire sider. Det indeholder mest religiøse skrifter – en søn blev præst –,

deriblandt *Kristelig Kalender* for årene 1870-75, samt nogle rejsebøger, som dog var i kommission. 1889 købte Lybecker & Meyer også dette forlag.

C.W.STINCK (1817-79), etableret 1846, havde nær forbindelse med firmaerne Kittendorff & Aagaard og Tegner & Kittendorff, der som xylografer og litografer præsterede det fremragende. Det kom til at præge hans forlag. Han udgav eller havde i kommission værker som A. Fabricius: *Illustreret Danmarkshistorie*, der som bekendt blev en klassiker, første gang udgivet 1854-55, sidste gang 1914-15, F.C.Lund: *Danske Nationaldragter*, optrykt 1915, Ed.Erlev: *Den danske Stat, Billeder efter danske Malere*, et værk i 17 hæfter à 6 kr., Chr. Hetsch: *Industrielle Tegninger af Kunstnere, Fabrikanter og Haandværkere i de nordiske Riger*. Han var hovedkommissionær for *Fabers Rejseliste* m.v.

På grund af sygdom overdrog Stinck 1873 sit forlag til M. Haagensen og A. Lind. 1908 købte Thaning & Appel bogladen, 1912 Axel Andersen forlaget.

C. G. IVERSEN (1817-81) var en af de boghandlere, hvis virksomhed stod i ideernes tjeneste. Efter en tid at have studeret teologi og været huslærer etablerede han sig på Købmagergade i København over for postgården, hvad der skaffede ham stor søgning. Han forstod, med O.H.Delbancos ord, at gøre sin boglade til »Samlingsstedet for mange litteraire Personligheder, fornemlig Tilhængere af den grundtvigske Retning og Yndere af den skandinaviske Ide«. Det faldt godt i tråd hermed, at han kaldte sin forretning Skandinavisk Boghandel og at han blev kommissionær for Svenska Bokförläggareföreningen. I annoncer i Boghandlertidende tilbød han danske boghandlere svensk og norsk sortiment à condition. Han var den første danske bog-

handler, som havde direkte regelmæssige forbindelser med engelske forlag. Hans rabat på engelske bøger var $12\frac{1}{2}\%$, og også dem tilbød han i et visst omfang à c. Hans indsats på det engelske område sammenlignede Nyrop med Høsts på det franske, men sammenligningen halter: Høst reuserede, Iversen ikke. Der var dengang et større publikum for fransk litteratur end for engelsk.

Forlagsmæssigt havde Iversen et samarbejde med Lose & Delbanco angående den indholds- og udstyrsmæssigt fornemme *Folkekalender for Danmark*, hvad der blev anledningen til oprettelsen af Forlagsbureauet. Da han i slutningen af 1856 flyttede til Kolding og blev boghandler der, overlod han E. L. Thaarup udleveringen af sit forlag. Med flytningen ophørte hans medlemsskab i Boghandlerforeningen; han var ikke længere københavner. Parentetisk kan det indskydes, at foreningen fik sit første provinsmedlem i 1897, Odense-boghandleren og -forlæggeren Chr. Milo.

Iversens forlag omfattede bl.a. et antal af Grundtvigs større værker, bøger af grundtvigianere som C. J. Brandt, P. A. Fenger, Ludvig Chr. Müller samt adskillige børnebøger. Han foregreb for så vidt Karl Schønberg, der næppe helt tilfældigt etablerede sig året efter, at Iversen var rejst til Kolding.

Bogladen i København blev overtaget af svogeren E. S. Tillge i kompagni med Th. Michaelsen, der 1869 udtrådte af firmaet. Kataloget i DFF kaldes *Fortegnelse over C. G. Iversens Boghandel's (E. S. Tillge) Forlags- og Kommissionsskrifter*. Det indeholder bag på titelbladet den trykte oplysning: »Paa mine Børnebøger giver jeg 25% Rabat og 7/6«, og også gennem annoncer i Boghandlertidende får man det indtryk, at børnebøgerne havde Tillges særlige interesse.

Han gik i øvrigt konkurs i 1875, men ifølge Delbanco stillede kreditorerne sig så forstående, at han allerede året efter kunne genetablere sig, nu under firmanavnet Tillges Boghandel og med større held. Hans søn og efterfølger var den livlige *Holger Tillge*, forkæmperen for J. P. Müller, hvis *Mit System* blev oversat til 25 sprog og hvis *Kønsmoral og Livslykke* vakte voldsom opsigt.

OTTO B. WROBLEWSKI (1827-1907) var en af C. A. Reitzels mange dygtige lærlinge. Sin ansættelse i dette firma har han skildret i *Ti Aar i C. A. Reitzels Boglade*, d. v. s. 1843-53, der ligesom den af sønnen Otto Wroblewski udgivne *Fem Aar i Roskilde*, 1853-58, indeholder livsnære bidrag til belysning af boghandelens hverdag i midten af 1800-årene.

Også på anden måde har Otto B. Wroblewski, der var skriveglad og førte en god pen, beriget den boghandelsfaglige litteratur. Hans *Lidt om Boghandelen i Danmark i det 19. Aarhundrede*, oprindeligt en artikelserie i Boghandler-tidende, læses stadig med fornøjelse og udbytte; han var en af bladets flittigste medarbejdere. Til *Adressebog for den danske, norske og svenske Boghandel* tog han initiativet; de fire første årgange, udkommet mellem 1859 og 1869, redigerede og forlagde han selv. Hans mærke o-y stod under adskillige selskabssange.

Da Wroblewski ønskede at sætte foden under eget bord, ville han ikke konkurrere med sin læremester, på det tidspunkt en syg mand, men slog sig ned i Roskilde. Efter fem års forløb flyttede han 1858 tilbage til København, hvor den af ham grundlagte boghandel siden 1858 har haft til huse Nytorv 19; den gør sig smukt gældende i gadebilledet og er som bekendt stadig i familiens eje.

Det er klart, at DFF indeholder en *Fortegnelse over Otto B. Wroblewsky's Forlags- og Commissionsartikler*. (Overgangen til stavemåden Wroblewski skete i 1887). Det 14-sidige katalog indeholder godt 100 titler, hvoriblandt flere udsolgte ting og nogle sammen med Reitzel udgivne publikationer, fx tidsskriftet *Nær og Fjern*. Derimod var *For Idé og Virkelighed*, hvortil Rasmus Nielsens, Bjørnstjerne Bjørnsons og Rudolf Schmidts navne var knyttet, hans eget forlag; det var begyndt at udkomme hos Steen & Søn. De vigtigste bogtitler i kataloget var de af Samfundet til den danske Literaturs Fremme udgivne værker, for hvilket selskab Wroblewski var kasserer og hovedkommissionær fra 1870 til dets opløsning i 1886, samt nogle bøger af den forlagsmæssig set vanskelige M. A. Goldschmidt. For den retssag, der opstod mellem Goldschmidt og Wroblewski, gjorde den sidste rede i en *Brevveksling*, der er optaget i kataloget. Dette indeholder endelig et mindre antal interessant udseende oversættelser.

Efter kataloget i DFF at dømme var JACOB ERSLEVS FORLAG omkring 1875 et af de mindre, men enten har det været større, end det synede, eller også har det udviklet sig stærkt i det følgende tiår. I hvert fald fik Erslev tildelt tre stemmer i 1883, da Boghandlerforeningen gik over til stemmetal efter omsætning. Det var lige så mange som Schubothe, der imidlertid et år senere fik tildelt de fem stemmer, som var maximum.

Jacob Erslev (1819-1902), forlagets energiske grundlægger, havde 1840 taget teologisk embedsexamen. Han blev dog aldrig præst, men arbejdede i den musikhandel, som broderen Emil Erslev drev sammen med komponisten Emil Hornemann, berømt bl.a. for melodierne til »Dengang jeg

drog af sted« og »Højt fra træets grønne top«. Jacob Erslev selv etablerede sig som musikhandler 1854, som boghandler 1855 og drev fra 1870 udelukkende forlag. Hans 8-sidige katalog indeholder en del musik og adskillige elementære lærebøger, deriblandt broderen Eduard Erslevs, som var i brug ind i dette århundrede. De var i et mere end nøjsomt udstyr og bar alle mottoet »Ikke mangt, men meget«, oprindelig citeret på latin, fint skulle det være. De levede op til mottoet ved at være tæt pakket med facts. Selv skrev Jacob Erslev også nogle lærebøger m.v. Han var medforlægger af 4. samlede udgave af Charles Dickens' romaner i Moltkes oversættelse.

1895 omdannedes forlaget til et kommanditselskab, hvori Jacob Erslev optog alle sine børn. I en årrække blev det ledet af sønnen *Kr. Erslev* (1852-1930), den fremstående historiker, som herved blev medlem af Boghandlerforeningen. Ved starten af Erslev & Hasselbalch 1909 overgik forlaget til dette firma i hovedkommission. Da *Aage Erslev* (1883-1947), en yngre halvbroder til Kr. Erslev, og *Steen Hasselbalch* (1881-1952) skiltes i 1916, fulgte Erslevs forlag Hasselbalch.

L. A. JØRGENSEN (1830-97) havde været boghandler i Slagelse 1855-62. Efter nogle års ansættelse hos Wøldike begyndte han 1866 eget forlag, men betragtede, som det fremgår af hans katalog i DFF, 1855 som sit etableringsår. Bogbestanden var alsidig og til dels af varig værdi. Til de dengang uundgåelige religiøse skrifter føjede Jørgensen en del frimureriske.

Hans to vigtigste danske forfattere var Beatus Dodt, hvem formodentlig ingen mere læser, og C. A. Thyregod, et af skolelærerlitteraturens bedste navne. Med hensyn til

oversættelser fulgte Jørgensen en mere moderne linje. Fx udgav han praktisk taget hele Turgenjevs produktion i Vilh. Møllers oversættelse, mens Robert Watt, rejsebogsforfatter, direktør først for Folketheatret og Casino, senere for Tivoli, besørgede oversættelser for ham af Bret Harte og Mark Twain. Dristigere var det, at han turde udsende en oversættelse af Flauberts *Fru Bovary*, hvoraf Gad i slutningen af halvtredserne havde bebudet en dansk udgave, der aldrig kom. Havde mon nogen over for Gad påpeget bogens farlige karakter? L. A. Jørgensen vovede også i sit katalog at bebude et bind fortællinger af Sacher-Masoch, hvis bøger med en ældre literats udtryk forkyndte »en højst betænkelig realisme«.

L. A. Jørgensens største udgivelse var *Skandinaviens Fugle* af N. Kjærboelling, grundlæggeren af Zoologisk Have. Første udgave forelå komplet til 40 kr. »med over 600 Figurer kolorerede af Frøken Hallesen«. Den pris ville mange med stor fornøjelse betale i dag. En ny, fuldstændig omarbejdet udgave var under pressen i et i kataloget ikke opgivet antal hæfter à 1 kr. 1875 var de fire første udkommet.

Jørgensens populæreste forlagsartikel var *Folkets Almanak*, redigeret af C. A. Thyregod. Den overgik 1877 til N. C. Rom, skolelæreren og husflidsmanden, der året forinden havde etableret sig som forlægger; som forfatter var Rom begyndt hos Gad. Fra 1873 udgav han det af bl. a. Otto Borchsenius højt priste ugeblad *Husvennen*, hvor Rudolf Schmidt offentliggjorde sine foran nævnte erindringer fra lære- og medhjælperårene hos F. H. Eibe.

N. C. Rom var idealist og ejede idealisters ævne til at komme på kant med realistisk tænkende folk, for hans vedkommende især med boghandlerne. Den måde, han udbredte

Folkets Almanak på, måtte irritere en stand, for hvilken almanaksalget var af stor betydning; det gav omsætning og kontakt med et publikum, som kun sjældent besøgte boglader. En notits i Boghandlertidende oplyste, at der i finansåret 1873-74 blev erlagt stempelafgift af 98.170 Wisbechs almanakker, af 90.000 af Flinchs og af 20.700 Portemonnaiealmanakker. Oplag af denne størrelsesorden var noget helt enestående, og selv om *Folkets Almanak* ikke nåede op i sådanne højder (den blev ikke nævnt i notitsen), kunne boghandlerne ikke stiltiende se på, at deres salg af den bragtes i fare. En af Roms ikke helt sjældne polemikker udviklede sig.

L. A. Jørgensen havde også i nogle år haft August Westrups kalendere for børn, herrer og damer på forlag. De endte hos Ernst Bojesen, men selv denne troldmand kunne kun holde liv i *Damernes Noteringskalender*, der til gengæld udkommer den dag i dag som landets længst udgivne private kalender.

Foråret 1878 gik L. A. Jørgensen fallit, og hans forlagsartikler blev på auktion købt af forskellige, især af den umættelige V. Pio. Den ny udgave af Kjærbølling gik til Wøldike sammen med ca. 30 andre titler. Hvor kan han, den altid pengeforlegne, have fået midlerne fra?

Om datidens gennemgående beskedne oplagsstørrelser hører man ikke meget. Men mon ikke L. A. Jørgensen på dette punkt har været for optimistisk? Der var næppe noget at sige til, at der ved hans fallit lå restoplag som disse: *Fru Bovary* 674, Turgenjevs bøger i antal mellem 200 og 600, Thyregods mellem 260 og 725. Derimod var det betænkeligt, at der af den sidstes *En Vise om Danmarks Konger* lå 6500 eksemplarer i materie, af *Nogle Salmer* af F. L. Myn-

ster 2000, delvis i materie, af to Luther-skrifter 1000 af hvert, af et tredie 800.

Mellem de mange boglader, som opstod i midten af 1800-tallet, fik den af GEORG CHR. URSIN (1826-72) 1855 grundlagte hurtigt sit eget ansigt som importør af udenlandske, i begyndelsen navnlig tyske bøger. Firmaet, der 1873 blev overtaget af J.J. Holm (1845-1919), havde noget forlag, hvorover der er et katalog med i DFF. Dets interessanteste indslag var et antal børnebøger, helt eller delvis fremstillet i udlandet. Den berømteste titel var *Hvorledes Dagen gaaer for Lille Lise* fra 1863, hvortil Lorenz Frølich havde tegnet billederne, mens teksten var efter *La Journée de Mlle. Lili* og skrevet af P.J. Stahl, pseudonym for den franske storforlægger Jules Hetzel (1814-86). Det var ham, der opdagede Frølich internationalt og benyttede ham i en sådan udstrækning – til mere end 100 billedbøger – at *un Froelich* en tid ganske enkelt betød en billedbog. Hverken denne betegnelse eller Frølichs navn er dog fundet i nyere bøger om fransk boghandels historie.

Ursins udgave af *Lille Lise* var trykt 1862 med de originale franske stokke. En delvis omtegnet og farvetrykt udgave af bogen med vers af Ernst von der Recke kom hos Ernst Bojesen i 1889.

1876 overtog Holm Gartner Priors tre år tidligere etablerede boghandel. Da Holm 1897 trak sig tilbage, overtog Gartner Prior (1847-1922), en broder til Vilh. Prior, og Louis K. Nyrop firmaet. De to kompagnoner solgte det 1919 til Gyldendal, der slog det sammen med sit sortiment, som flyttedes til Ursins gamle adresse Købmagergade 8. Under Rasmus Navers ledelse blev bogladen nogle år et samlingssted for unge forfattere og literært interesserede bogkøbere,

men mistede efter Navers bortrejse sit særpræg. 1927 blev den overdraget til Carl Hage og ophørte nogle år senere.

I ANDREAS SCHOU (1829-89) fik Danmark en forlægger, hvis virksomhed var i pagt med det ny i tiden. Han overtog 1857 Wøldikes boglade i Nygade, men slog sig som så mange datidige boghandlere hurtigt på forlag.

Han kom til at udgive bøger af Herman Bang, Carl Ewald, Karl Gjellerup, Henrik Pontoppidan m. fl., men i det i maj 1877 afsluttede katalog var af modernister dog kun Holger Drachmann og dennes søster Erna Juel-Hansen med. Schou blev beskyldt for at ville korrigere sine forfattere, men det var dog næppe af den grund eller fordi forfatterne foretrak »finere« forlag, at hans forbindelse med de unge efterhånden ophørte. »Forholdet er snarere det,« hed det i Boghandlertidendes nekrolog i 1889, »at Schou indsaa, at Oversættelser af Udlandets fortrinligste Literatur langt bedre fyldte hans Kasse, end det, han indvandt ved danske Forfattere.« Udlændingene behøvede han jo ikke at honorere.

Schou blev førende m. h. t. oversættelser. Han udgav *Decameron* i to store bind samt bøger af Balzac, Daudet, Brødrene Goncourt, Victor Rydberg, Fr. Spielhagen og endnu flere. Han, som kunne plattysk fra sin tid som handelsrejsende for Steen & Søn i hertugdømmerne, indførte Fritz Reuter på det danske marked og havde glæde af det, selv om han ikke fik lov at være ene om ham. Af tyve Reuteroversættelser mellem 1871 og 1879 var blot de seks fra ham, men det var til gengæld de vægtigste, og han havde åbenbart boghandlerne med sig. En anden af ham flittigt dyrket forfatter var Jules Verne; i kataloget i DFF var der syv titler af denne enormt populære fortæller.

Det hed sig, at midt i subskriptionernes store tid indtog Schou en særstilling ved aldrig at udsende sine bøger i hæfter. Een undtagelse er dog bemærket. I Boghandler-tidende for 3. august 1877 averterede han, at *Jorden rundt i 80 Dage* hos ham ville udkomme i 4 hæfter à 50 øre, hvad der selvfølgelig var en behagelig afvigelse fra de mange småhæfter. Han tilbød værket med friexemplarer efter en stigende skala: 11/10, 22/20, 28/25, 39/35, 45/40, 57/50, 68/60, 79/70, 90/80, 102/90, 115/100. Supplerings kunne finde sted indtil årets udgang. Selv om de højeste satser må antages at have været mest til pynt, gav tilbudet en forestilling om Vernes salgsmuligheder.

Som i sin tid Wøldike skilte også Schou sig af med sit sortiment, der 1882 overgik til hans mangeårige medarbejder *Alex. Brandt*. Forlaget førte Schou videre til kort tid før sin død. Efter nogle år med skiftende ejere blev det overtaget 1898 af Brandt, der gav det sit eget navn. Da han døde i 1909, opgik det i J.L. Lybeckers forlag.

VILH. PRIOR (1835-1910), der var præstesøn fra Lenvige-egnen, havde fået en alsidig uddannelse hjemme og i udlandet. Han etablerede sig 1859 på Købmagergade ikke langt fra det sted, hvortil boglade og forlag nogle år senere flyttedes, husket fra de mange små udstillingsvinduer ud mod Trinitatis Kirkeplads. I de nye omgivelser blev der gjort mere ud af forlagsvirksomheden end tidligere, og *Fortegnelse over Wilhelm Prior's Forlags- og Commissions-Artikler 1859-1874* er et anseligt hæfte på 21 sider med i alt 390 titler. (Wilhelm blev til Vilhelm i 1899). Det overvejende flertal af udgivelserne var i kommission, således *Gudelige Smaaskrifter*, hvoraf der var 212 numre til priser som 4, 6, 8, 10, 12, 16 øre, kun nogle enkelte hæfter kostede

25 eller 42 øre. Det kan ikke have været indbringende artikler, selv om de forhåbentlig oftest blev solgt i partier. I kommission var ligeledes en del publikationer fra V. Schø-nemann i Nyborg. På forlag var en række skolebøger af C.H.F. Bokkenheuser, C. Iversen, J. Listov, Jean Pio og Ludv. F.A. Wimmer.

Forlag og boglade blev fortsat af Aage Prior (1866-1936), der 1900 blev medejer, ved faderens død eneejer. Han var den sidste, der i konkurrence med BKA drev kom-missionærvirksomhed. I 1909 fortalte han under pseudo-nymet Axel Larsen slægtens og firmaets historie, og under dette navn skrev han også festskriftet i anledning af firmaet S. Børgesen & Co.s 50 års jubilæum. Fra 1936 førtes Vilh. Priors Boghandel videre af Aage Priors to døtre, 1964 blev den overtaget af genboen Arnold Busck.

V. THANING & APPELS BOGHANDEL blev grundlagt 1866 af de to Herlufsholm-kammerater *Vilh. Thaning* (1837-1917) og *Lauritz Appel* (1838-93), der oparbejdede et an-set sortiment og hertil knyttede et mindre forlag. 1897 indtrådte A. N. Bertelsen som kompagnon, og som nævnt foran overtog firmaet 1908 C.W. Stincks Boghandel.

Thaning & Appels katalog i DFF er ikke stort. Det indeholder ca. 80 udgivelser, størsteparten i kommission. Dette gjaldt bl. a. 21 romaner af Walter Scott i tilsammen 38 bind, trykt i 1830-40'erne hos S.L. Møller. Det var den anden danske udgave af den ud over alle grænser populære skotte. Den første kom hos Gyldendal i 1820'erne (Scott var en af Jacob Deichmanns yndlingsforfattere), en tredie hos P.G. Philipsen 1855-71. Oversættelserne var delvis de samme i alle tre udgaver, indtil Philipsen lod den myre-flittige L. Moltke træde til.

De titler fra det gamle Thaning & Appels forlag, der i dag kendes bedst, er et par billedbøger, som forlaget udgav i forening med August Bang: *Middagsgildet hos Vovvovsky's*, i 1876 udkommet i fire oplag, og *Aftengildet hos Frøken Miau Miauski*, udkommet i to. De er eksempler på, hvordan gode særprægede titler kan overleve selve bøgerne.

Med *Godfred Hartmann* og *Niels Helweg-Larsens* overtagelse af forlaget i 1941 oplevede dette en fornyelse og udvidelse. I 1969 har det atter skiftet ejer.

RUDOLPH KLEIN (1845-90), der havde lært hos G. E. C. Gad, etablerede sig i 1869 på Lille Købmagergade, hvorfra han senere flyttede til ejendommen Pilestræde 40, som han ejede og hvor der siden den gamle Chr. Steens tid havde været en boghandel. Her ophørte han med papirhandel, men tilføjede antikvariat, dog uden at føre lager; til gengæld blev han en meget benyttet kommissionær på bogauktioner. I hans 1876 udgivne katalog vidner nogle titler om disse hans antikvariske interesser.

Fra 1875 var Klein kommissionær for *Oehlenschläger-Selskabet*, hvis historie han kort opridser i sit katalog. Med Boghandlertidende for 21. februar 1857 fulgte en af M. H. Bing, Fr. V. Hegel, B. S. Langhoff, Th. Lind og J. F. Helm-Petersen, Odense, underskrevet indbydelse. 30. september s. å. afholdtes den første generalforsamling, »hvorefter Forlagsretten til Oehlenschlägers samlede Skrifter købtes for 21.000 Rd. [det tredobbelte af, hvad Høst havde betalt for ti år i 1844] og Selskabet konstitueredes med en Aktiekapital af 30.000 Rd.«, fordelt på 300 aktier à 100 rbd. Fr. V. Hegel tegnede sig for 5000 rbd. Af betalingen til digterens arvinger blev 6000 rbd. erlagt kontant, resten i aktier. Et forsøg på at gøre selskabet internordisk mislykkedes.

Selskabets styrelse bestod af tre københavnske boghandlere (forlæggere), der efter tur var på omvalg hvert tredje år. Der var årlige beretninger i Boghandlertidende om drift, status og udbytte, som varierede en del. På *Poetiske Skrifter*, der efterhånden udkom i 32 bind, var der i 1858 1530 abonnenter. I 1875 blev disse skrifter og de afdelinger heraf, som kunne fås enkeltvis, nedsat i pris: hovedværket fra 27 rbd. til 27 kr., og en ny subscription blev udbudt. Høst, hvis forlagsret var udløbet i 1855, var til stadighed leveringsdygtig m.h.t. mange titler, så der gjorde sig en ikke ringe konkurrence gældende.

Før selskabet opløstes i 1884, blev restoplæg og den indtil 1900 gældende forlagsret købt på offentlig auktion af P. G. Philipsens Forlag for 20.000 kr. Aktionærerne fik som dividende kr. 74.33 pr. aktie, d.v.s. 37⁰/₀ af deres pålydende.

Kleins forlag øgedes betydeligt, da han 1883-84 købte Fr. Wøldikes og *A. C. Riemenschneiders forlag*. Wøldike havde som allerede nævnt aldrig penge, Riemenschneider lavede dem selv. Han blev populær blandt tidens forfattere på grund af sine flotte honorarer; han betalte med hundredkronesedler af eget fabrikat. Han fristede herved flere til at skifte forlag, blandt dem H. F. Ewald, hvis bøger var kommet hos Gyldendal. Fr. V. Hegel tilgav ham det aldrig, og efter Riemenschneiders fald overgik Ewald til Jacob Erslev. Dolleris fortier skånsomt Riemenschneiders falskmøntneri og nøjes med at sige, at hans firma 1883 erklæredes konkurs, samt at R. selv to år senere udvandrede til Amerika, hvor han blev elektroingeniør. R. havde været medhjælper hos G. E. C. Gad og omtales af C. A. Clemmensen i minde-skriftet til Gads hundredårsdag. Her siges der, at R. i USA

kom til Edison, hvor han visstnok opnåede en god stilling. En udførlig skildring af hans meriter findes i Otto Andersens *Tidsbilleder fra Boghandelens Verden*.

I den boghandleriske faglitteratur gjorde Klein en indsats ved efter Wroblewski at fortsætte udgivelsen af den nordiske Adressebog, senere i ændret form videreført af BMF's Pensionsforening. Sidste årgang er fra 1918.

Rudolph Klein døde som følge af en hjerneoperation. Hans boglade blev overtaget af Th. Sørensen, fra 1893 i en halv snes år medlem af Boghandlerforeningen. Forlaget overgik til søsteren Camilla Klein. Fra 1905 udleveredes det af Det Schønbergske Forlag.

Der har været to danske forlæggere af navnet IMMANUEL RÉE. Den første, som var meget musikinteresseret og energisk søgte at få danske boghandlere til at sælge flere musikaler, bl.a. ved at udgive *Qvartalsfortegnelse over danske Musikaler*, levede 1825-59; den anden, her omhandlede 1845-1920. Han etablerede sig i 1870 og oparbejdede et også kvalitetsmæssigt respektabelt forlag.

Hvis glosen smart havde eksisteret på dansk i halvfjerdserne, var den sikkert blevet hæftet på Réé. Han var fremstormende og hastig til ord og handling; når han foretog sig noget, skulle det syne og høres. I Boghandlertidende var han storannoncør. Han arrangerede flere selskabelige sammenkomster. Public relations-arbejde?

I 1871 bebudede Réé gennem en af de sædvanlige kollisionsbekendtgørelser, at han ville udsende en oversættelse af *The Life of Charles Dickens*, en biografi skrevet af digterens sekretær John Forster. Som forlægger af Dickens' samlede værker mente F. H. Eibe imidlertid, at bogen naturligt hørte hjemme hos ham, hvorfor han ligeledes bebudede en

oversættelse; han betegnede, nok en smule hasarderet, biografien som et supplement til værkerne. Dog: Rée *var* kommet først med sin annonce og havde således den formelle ret. Han fór i blækhuset og sagde Eibe, hvad han mente om dennes adfærd i særdeleshed og om kollisions-systemet i almindelighed. Han endte sit indlæg med at sige, at han nødtvungent og under den skarpeste protest trak sin oversættelse tilbage.

Da det kom til stykket, gjorde han det alligevel ikke, og heller ikke Eibe gav sig. Forsters værk blev derfor udsendt i to danske udgaver, Eibes ved L. Moltke og M. R., Rées ved tidens anden storoversætter Ferd. C. Sørensen, der viste sin kollega den venlighed at udsende en pjece med titlen *Literatur og Makulatur eller: Hvorledes Hr. L. Moltke oversætter John Forster, Charles Dickens m.fl. En fotografisk Fremstilling*. Rées udgave var »med Forfatterens Tilladelse«. En annoncekrig, som parterne dog var så fornuftige at holde nede på mindre formater, udviklede sig i Boghandler-tidende. I Vahls *Dansk Bogfortegnelse* for 1869-80 er begge udgaver optaget til stærkt nedsatte priser.

En endnu større batalje havde Rée 1875 med Fr. V. Hegel og Georg Brandes angående den tyske forfatter *Paul Heyse*, personlig ven med Brandes. Det blev et mægtigt slagsmål med mange deltagere og delvis udkæmpet for åbent tæppe i dagbladene. Det var her, Erik Bøgh fremkom med det principielt vigtige – og rigtige – indlæg, der er citeret i nærværende bog (side 36).

Striden formede sig nogenlunde således: I 1873 havde Rée påbegyndt en dansk udgave af Heyses noveller i hæfter; den var i 1875 endnu ikke afsluttet. Han havde ikke indhentet forfatterens tilladelse, men betragtede sig desuagtet

i overensstemmelse med datidig opfattelse som Heyses retmæssige danske forlægger.

Alligevel havde han ikke protesteret, da Gyldendal i 1874 udsendte Heyses roman *Verdens Børn* på dansk, men, som han senere skrev: »Jeg tænkte mit ved Sagen.« Muligvis resignerede han af praktiske grunde. Gyldendals oversætter fik fra forfatteren arkvise fortryk af *Verdens Børn* og havde således et forspring, som Rée ikke kunne indhente, men da i 1875 Heyse bebudede en ny roman, *Im Paradiese*, var han i en gunstigere udgangsstilling. Den blev nemlig forud for udsendelsen i bogform offentliggjort som føljeton i et tysk katolsk dagblad, og herved kom Rée til at råde over et tidligt forlæg. Ganske vist betragtede Heyse ikke føljetonformen som definitiv, og desuden var der af redaktionelle, d. v. s. konfessionelle, grunde i avisen slettet nogle afsnit af romanen, men det så Rée stort på, ligesom han heller ikke tog hensyn til, at Hegel havde kollisionsbekendtgjort den eller at Heyse ønskede bogen udsendt af Gyldendal. 22. februar 1875 udsendte Rée første hæfte af sin oversættelse.

Samme dag tog Georg Brandes sagen op ved et indlæg i *Dagbladet*, og hermed begyndte en diskussion, der blev lang og livlig, men ikke i alle henseender saglig. Modstandere af Brandes lod ikke lejligheden til at genere ham gå ubenyttet hen, fx var en indsender lige ved at ville gøre Brandes ansvarlig for oversættelsen af *Verdens Børn*, som vedkommende fandt mindre vellykket på grund af norvager. Rée selv insinuerede, at når Delbanco nægtede optagelse af et indlæg fra ham i *Boghandlertidende*, skyldtes det, at Hegel og Delbanco – gennem Forlagsbureauet – var kompagnoner.

Hvem havde ret? I dag kan der ikke – som i 1875 – herske tvivl. Rée kunne pukke på sædvaneretten og gjorde det – på trods af folk som Brandes, Bøgh, Heyse selv. Muligvis scorede Rée points på et andet forhold, som ikke havde noget med den etiske side af sagen at gøre: han var den lille mand, som det store forlag ville sætte sig på. I det lys må antagelig det satiriske ugeblad *Punch*' helsides karikatur med efterfølgende vers ses:

Da *Eva-Brandes Adam-Hegel* fristede,
»I Paradiset« deres Plads de mistede.
Der står *Keruben Rée* med Flammesværdet:
I skulde ladet min Paul Heyse været.

Den, der har lyst til i detaljer at beskæftige sig med den vidtløftige argumentering for og imod, kan finde de fleste af sagens akter i det tillæg på otte sider til Boghandlertidende, som Hegel bekostede, og i den pjece på 38 sider, *Om Romanen »I Paradiset«*, som Rée udsendte. Hegel var så klog at afstå fra kommentarer (og fra udgivelse af romanen). Det var Rée ikke.

Når alt dette er sagt, skal der tilføjes, at Rée ikke var nogen dårlig forlægger; på visse punkter var han endog foregangsmand. Foruden bøgerne af Paul Heyse indeholder hans katalog i DFF af større ting bl. a. romaner af den revolutionære ungarske digter Maurus Jókai og en væsentlig del af F.W. Hackländers voluminøse, i dag visst helt glemte forfatterskab. Ældre læsere vil muligvis sende Hackländer en venlig tanke, når de bliver mindet om, at han, en mand af alsidig begavelse, var medstifter af tidsskriftet *Über Land und Meer*.

1881 blev Rées forlag sat under administration og samme år købt af *V. Pio* hos hvem så mange fastkørte forlæggere endte. Rée selv blev rejsebureauemand og flyttede i denne egenskab 1886 til Stockholm, hvor han døde.

BRØDRENE SALMONSENS FORLAG, grundlagt 1871, havde akkurat trådt sine børnesko, da DFF udkom. I disses fælleskatalog havde det unge forlag en side med i alt syv udgivelser, blandt dem Darwins *Reise om Jorden*. Denne genre skulle senere blive fulgt op med Brehms *Naturliv*, og der kom bøger til af bl.a. Karin og Sophus Michaëlis, Thit Jensen, Chr. Engelstoft.

Navnet Salmonsen er bevaret i forbindelse med Salmonsens lexika. Det var dog ikke som almindelig antaget en Salmonsen, der tog initiativet til det oprindelige værk, *Salmonsens store illustrerede Konversationslexikon*. Som Jørgen Bang 1961 oplyste i bogen *Fra Godiche til Schultz*, var den virkelige igangsætter Frederik Hostrup Schultz (1834-95), ejeren af firmaet J.H.Schultz, der i 1870'erne ikke betød noget videre som forlag. Tilskyndet af literaten og oversætteren L. Stange ville han, naturligvis med den nødvendige bearbejdelse, omplante det tyske Meyers konversationslexikon til dansk og tog en velstående murermester med som økonomisk partner, mens J. Salmonsen blev forretningsfører og kommissionær for værket og altså navngiver. Lexikonnet blev imidlertid ikke en oversættelse, men et helt originalt arbejde. Sukcesen blev stor; oplaget var 10.000 eksemplarer. Da F. Hostrup Schultz døde og den hidtidige medfinancier trak sig ud af foretagendet, blev Salmonsen medejer. Ved hans død overgik lexikonnet til Schultz, som har udsendt det i flere udgaver af forskelligt omfang. I 1967 erhvervede Gyldendal forlagsretten.

Af de to brødre Salmonsens udvandrede *Moritz S.* (1843-1913) allerede 1872 til USA, men vedligeholdte forbindelsen med broderen og hjemlandet. *Isaac* (almindeligt forkortet til *J.*) *Salmonsens* (1846-1910) fortsatte som eneejer og opnåede stor anseelse. I det boghandelsfaglige arbejde deltog han med iver og indsigt. Han var formand for Boghandlermedhjælper-Biblioteket i 12 år og for Boghandler-Fagskolen i et lignende tidsrum. Under egen redaktion udgav han det velskrevne ugeblad *Den nordiske Bogverden*, en konkurrent til *Boghandlertidende*. I Salmonsens lexikon skrev han selv artiklen *Boghandel*.

Af forlagene, der blev etableret i tiåret 1870-80, er i dag ingen tilbage. Et af navnene fra decenniet, ERNST BOJESSEN (1849-1925), lyser dog med uformindsket glans. Som kreativ forlægger er Bojesen den største, Danmark har haft. Hans idérigdom var uudtømmelig.

Når hans ry er blevet så stort og varigt, skyldes det dels hans værk, dels hans ævne til at vinde mennesker. Forfattere, kunstnere, medarbejdere har cementeret hans eftermæle. At hans smag ikke altid var sikker, og at hans langt-fra støjfri væsen måtte støde nogle er ubetydelige minusser, dog lærte familien Hegel aldrig at værdsætte ham.

Ernst Bojesen havde stået i lære hos Fr. Wøldike. I 1872, 23 år gammel, gik han i kompagni med den otte år ældre *Chr. Thomsen* (1841-94), fuldmægtig hos Wøldike. Det var et kompagniskab, der ikke kunne vare, og i 1878 hævdedes firmaet *Thomsen & Bojesen*. Thomsen fortsatte med at liste sig gennem tilværelsen, Bojesen steg mod himlen.

Kompagniskab er djævelskab, sagde Bojesen senere. Alligevel skulle han blive partner i to af de mest betydningsfulde sammenslutninger i dansk boghandels historie: først,

i 1895, da hans eget forlag blev forenet med P. G. Philipsens til Det nordiske Forlag, senere, i 1903, da Nordisk og Gyldendal blev til Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag. Ved alle tre kompagniskaber mødte Bojesen modsætninger: Chr. Thomsen, den fåmælte, aldrig smilende mørkemand, Gustav Philipsen, det omvandrende lexikon, forelegen, optaget af offentlige anliggender og dybtgående personlige interesser, Peter Nansen, den forfinede og dekadente elegantier, Bojesen overlegen i formel dannelse, men en splittet natur, hvad der gør *hans* livsværk endnu mere beundringsværdigt.

Af den ene side, som Thomsen & Bojesen lagde beslag på i det fælleskatalog, der indgik i DFF, skulle ingen kunne forudse Bojesens fantastiske karriere. Siden bekræfter hans sans for det gode humør. Der var to bøger af Wilhelm Busch, en udkommet og en bebudet, og der var anonymt hans egen lystige historie om Maren Amme, der gik op med Knippelsbro. I vor tid er historien blevet genopdaget af den svenske børnebogs-kender Eva von Zweigbergk og medtaget i den nordiske antologi *Barndomslandet*.

FORLAGENE 4

I provinsen

Blandt provinsforlagene var MILOSKE BOGHANDEL i Odense størst og ældst; firmaet var grundlagt som bogbinderi 1748.

Grundlæggeren var den i Königsberg, nu Kaliningrad, fødte og fra Danzig til Danmark indvandrede bogbinder-gesel *Johann Friedrich Milo* (1722-83), der i Odense fik arbejde hos en bogbinderenke, som han efter tidens skik ægtede, og med hvem han fik seks børn; det første af dem døbt mindre end syv måneder efter ægteskabets indgåelse. I hans andet ægteskab kom der yderligere syv børn til. Det var altsammen i smuk overensstemmelse med hans motto: »Jesum im Hertzen, eine Liebste im Arm, / das eine macht Seelig, das Andere macht warm.«

J. F. Milo trivedes i de nye omgivelser. Han opnåede at blive oldermann for Odense bogbinderlaug, en post, som i 81 år indehavdes af en Milo. Handel med bøger blev op-taget allerede i 1700-årene, således som det fremgår af bl. a. en annonce indrykket af sønnen *F. Milo* i *Fyens Avertissements-Tidende* 1794. Egentlig forlagsvirksomhed begyndtes i 1820'erne under slægtens tredie generation, *Johan Milo* (1788-1861).

I fire slægtled, hele tiden søn efter far, var huset i vækst, og omkring 1875, da ejeren var slægtens betydeligste med-

lem, den ansete og dygtige *Chr. Milo I* (1819-81), omfattede virksomheden bogbinderi, bogtrykkeri, bog- og papirhandel samt forlag. *Chr. Milo I* var stærkt interesseret i landbrug og erhvervede godserne Hesbjærg og Øghaven i Ubberup sogn. Han og hans efterfølger, brodersønnen *Chr. Milo II* (1851-1930), er formentlig de eneste danske boghandlere, som har haft kaldsret til en kirke.

Efter 150 års fremgang, der fik et stolt mindesmærke i C. Nyrops bog *Ved det Miloske Jubilæum 12. September 1898*, trykt af firmaet selv, smuldrede under *Chr. Milo II* foretagendet hen i løbet af et par årtier. Forklaringen *kan* have været, at den sidste Milo var for villig til at påtage sig faglige og andre udendørs opgaver og de hermed følgende store repræsentationsudgifter. Han trak i hvert fald et stort læs for sine kollegaer, og da han i 1917 afgik som formand for Den danske Provinsboghandlerforening, udnævntes han med god grund til foreningens æresmedlem.

At det gamle firma skulle få denne skæbne, kunne man ikke vide i 1875, selv om den kyndige vel nok allerede da ville have haft sine tvivl m.h.t. forlagets fremtidsværdi. Dets bogbestand var provinsiel og kvalitetsmæssig ringe. Flertallet af udgivelserne var for gamle og for ligegyldige bagateller.

Kataloget i DFF, *Fortegnelse over den Miloske Boghandels Forlags-Skrifter*, var bastant trykt med en stor frakturgrad, isprængt enkelte antikvatitler. De 51 sider indeholdt ca. 300 udgivelser, væsentlig opbyggelige og folkelig-historiske ting, populære håndbøger samt et antal skolebøger, flere af disse udsendt i adskillige oplag. For et Odense-forlag var det naturligt at have Kingo blandt sine forfattere; af *Den forordnede Kirke-Psalmebog* var der udgaver i oktav

og duodez. Talmæssigt førende var den grundtvigianske, noget uregerlige valgmenighedspræst Vilh. Birkedal med i alt 31 titler, gennemgående rene småting og således en høj betaling for hans to forlagsmæssigt set reelle værker, en prædikensamling i 5. og en husandagtsbog i 3. oplag. Senere skulle Indre Missions høvding Vilh. Beck få publikationer ud hos Milo.

Parentetisk skal det nævnes, at et af katalogets numre var det berygtet/berømte *Menneskets Hjerte-Speil* med dets for naive sjæle gyselige illustrationer, i 1865 udsendt i 8. oplag. Samme bog var på forlag i 5. oplag 1874 hos Hofensberg, Jespersen & Trap samt i kommission hos Pio. Prisen var den samme alle tre steder, 50 øre indbundet.

Med det andet gamle Odense-forlag, HEMPESKE BOGHANDEL, grundlagt 1797 af den kendte boghandler og bladudgiver Søren Hempel (1775-1844), stod det ikke bedre til end med Milo. Det ejedes 1875 af Hempels dattersøn S.F.Helm-Petersen (1838-97), der ikke havde formået at løfte det op over det lokale og tilfældige. Kingo var med på et hjørne gennem en levnedsskildring ved A.C.L.Heiberg, og af Vilh. Birkedal havde Hempelske uden vedhæng et par godt solgte bøger, en af dem *Kirkeklokkeklangen i den norske Dal* (3. oplag 1873). Som eksempel på, med hvor små ting man ulejligede boghandelen, kan nævnes, at der i kataloget forekom en *Kort Anviisning til Melks og Flødes fordeelagtigste Behandling til godt Smør*, der i 3. oplag fra 1856 var at få for 5 øre. Man må for Hempels skyld håbe, at udgiveren, Fyens patriotiske Selskab, eller dettes formand har gjort gode indkøb i bogladen. I øvrigt var en betydelig del af katalogets titler nedsat i pris, aldrig noget godt tegn.

Eiler H. Hagerup, der havde stået i lære hos Hempel og skrev om firmaets mærkedage i Boghandlertidende, købte 1899 forlaget, mens bogladen som bekendt den dag i dag lever i bedste velgående.

Et tredje Odense-forlag, R. Nielsens Boghandel, som kun fik en kort levetid, handlede mest med restoplæg og vil blive behandlet i det følgende afsnit.

I Ålborg, som længe boghandelsmæssigt og i indbyggertal overgik Århus, drev de to kendte boghandlere MARINUS M. SCHULTZ (1818-83) og MAGNUS A. SCHULTZ (1839-1907) forlag, der efter provinsforhold var af respektabel størrelse; de havde begge kataloger med i DFF. Marinus M. havde nogle småting af biskop P. Chr. Kierkegaard, en broder til Søren K., på forlag, og man lægger i hans katalog mærke til et antal af tidens antimormonske skrifter. Magnus A. udgav bl. a. en del skolebøger.

De øvrige provinsforlag var af beskedent omfang. Nogle havde egne boglister i DFF, andre nøjedes med at være deltagere i fælleskataloget. Nogle stykker, som efter Andr. Dolleris' mening burde have været med, glimrede ved deres fraværelse.

FORLAGENE 5

Restoplag / Føljetoner

Køb og salg af restoplag var i halvfjerdserne en ganske udbredt foreteelse. Det var en form for handel, der tiltalte de raske i riget, men dødeligheden var stor; kun firmaerne V. Pio og L. Jordan viste stabilitet.

For V. Pio blev køb af restoplag efterhånden en sidelinje. Han udviklede sig til originalforlægger og er i denne egenskab behandlet foran. Men han holdt sig vedblivende fremme, når der var rester til salg, med tiden også, når hele forlag blev udbudt. I de flerårige bind af *Dansk Bogfortegnelse* er der en mangfoldighed af titler med V. Pio efter en parentes med de oprindelige udgiveres navne.

L. JORDAN (1813-89), der ikke må forveksles med sønnen *E. O. Jordan* (1839-92), udgiver af røverromanbladet *Revuen*, etablerede sig i 1836, fik borgerbrev 1840 og anerkendtes som rabatberettiget nogle år senere. Som følge af en *incurie* mistede han antagelsen, men genvandt den i 1886.

Jordan forenede restoplagshandel med udgivelse af føljetonromaner; m. h. t. de sidste var han afgjort førende. Hans katalog i DFF omfattede ikke mindre end ca. 1000 titler, mange af dem i to eller flere bind; der har formodentlig aldrig i Danmark på een gang været samlet så megen underholdningslitteratur på een hånd. Hvis størrelsen af daltidens forlag skulle have været opgjort efter udgivelsernes

sidetal, var Jordan højst sandsynligt blevet nr. 1. Sine bedste kunder havde han i legebibliotekerne, og selv drev han et af de kendteste. Det er ikke så forfærdelig mange år siden, det blev nedlagt. En af de sidste ejere var Chr. Flor (1866-1914), boghandler, journalist, humorist, visedigter, kendt som redaktør af *Klods-Hans*.

En tredje restoplagsforlægger var Odense-boghandleren R. NIELSEN (1835-89), der havde to fyldige kataloger over forlags- og oplagsskrifter i DFF. De originale forlagsartikler var blot få; hovedparten af titlerne var bøger fra mange forskellige forlag, bl.a. C.G. Iversens og Wahlske Boghandling. Det sidstnævnte firma var grundlagt af Søren Gyldendals fuldmægtig Niels Auen Wahl, der har hovedæren af at have tilført dansk boghandel en så fremstående organisatorisk kraft som Jacob Deichmann. Efter Wahls død blev firmaet ført videre af hans svigersøn, en Milo fra Odense. Den sidste ejer var *Edvard Skouboe*, der under pseudonymet A. Bootzen skrev *Det gjenvundne Helbred af en Mand, der har været Svækling*, med hvilken titel ordet svækling indførtes i dansk.

Fagligt var R. Nielsen, hos hvem altså bl.a. det Wahlske forlag endte, en outsider, oprindelig væver. 1866 etablerede han sig som antikvar, 1873 blev han antaget af Boghandlerforeningen, men kom ved rabattilbud til publikum i modsætning til de øvrige boghandlere. Under omstændigheder, som Dolleris ikke omtaler nærmere, blev han indblandet i et bankkrak og idømt en fængselsstraf. Da han i 1878 gik fallit solgtes hans lager, inventar, bogbinderværktøj m.v. på auktion.

Som indklæbede etiketter viser, er det sæt af DFF, der er benyttet ved udarbejdelsen af nærværende bog, indbun-

det af ham, desværre temmelig mådeligt; det har muligvis været hans personlige eksemplar.

Efter kataloget i DFF at dømme var ISRAELS BOGHANDEL overvejende et restoplagsforlag. Indehaveren, *Moritz Israel*, drev et 1869 grundlagt antikvariat, men var ikke rabatberettiget boghandler. Sine egne forlagspublikationer udsendte han hos Nyt dansk Forlagskonsortium, som han var eneejer af, til det i 1877 overgik til hans to nedenfor omtalte brødre. Hans største udgivelse var en rigt illustreret og påstået fuldstændig oversættelse af *Tusind og een Nat* med anmærkninger ved den tyske orientalist Gustav Weil. Da han i 1875 trodsede tidens puritanisme og udgav Crébillon: *Sofaen*, fik det katastrofale følger. Politiet greb ind, beslaglagde 357 eksemplarer af bogen og rejste sag. Ved Criminal- og Politiretten idømtes Israel en bøde på 200 kr., subsidiært en måneds simpelt fængsel. Sagen kom for Højesteret, der ændrede dommen til en måneds fængsel; bøden bortfaldt, men konfiskationen opretholdtes. Israel ønskede åbenbart ikke sagen glemt: han tog *Sofaen* med i sit katalog med tilføjelsen »Udsolgt«.

Moritz Israel var en ældre broder til *J. L. Wulff*, der drev det kendte teaterforlag, og *Wm. L. Wulff*. Den sidstnævnte, der i 1869, 16 år gammel, startede med en kapital på omtrent 50 rbd., blev i årenes løb medejjer eller ejer af mindst syv forlag, blandt dem C.A.Reitzel og Albert Cammermeyer i Oslo. Han var medvirkende ved omdannelsen af P.Bjørnbaks Konvolutfabrik til aktieselskab. I nogle år udgav han de mest populære danske fortællende almanakker, som 1892 overgik til Provinsboghandlernes Almanakforlag.

EFTERSKRIFT

I fremstillinger af Danmarks nyere historie gøres som regel den opfattelse gældende, at sidste trediedel af forrige århundrede – trods den tabte krig i 1864 og den opslidende forfatningskamp – var en periode præget af fremgang med opsving på næsten alle erhvervslivets områder. Deltog dansk boghandel i denne almindelige fremgang?

Svaret må blive et ja. Forlagene blev flere og mere effektive, skønt de gennemgående var konservative i deres stilling til problemerne, men endnu mere iøjnefaldende var udviklingen af bogladenettet, ligesom antikvarboghandelen udvidedes og forbedredes. I 1870'erne, som nærværende bog især beskæftiger sig med, gik væksten mere i bredden end i højden; husmandsbrug og i heldigere tilfælde gårdbrug var det almindelige. Tiden selv havde en fornemmelse af det; karakteristisk er den foran citerede udtalelse fra 1884 af Gustav Philipsen: at snart ethvert hul i Danmark havde flere boghandlere.

Det var i 1890'erne, at den ny tid for alvor kom til boghandelen. Forlæggerne havde stiftet deres forening i 1837, nu organiseredes også detaillledet med dannelsen af de to sortimenterorganisationer i 1891 og 1893, og et systematisk samarbejde mellem forlag og sortiment tog sin begyndelse med oprettelsen i 1896 af Fællesudvalget inden for

Boghandlerforeningen. Et skridt henimod stordrift blev taget i 1895 med sammenslutningen af P. G. Philipsens Forlag og Ernst Bojesens Kunstforlag til Det nordiske Forlag, en udvikling Peter Nansen skulle fortsætte, da han i 1896 fik Jacob Hegel til at købe Det Reitzelske Forlag og i 1903 fik foreningen af Gyldendal og Nordisk til Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag Aktieselskab i stand. En afrunding skete med dette selskabs køb i 1908 af Det Schu-botheske Forlag.

Alt i alt må helhedsindtrykket af halvfjerdserne blive, at tiåret i stilfærdighed var en god tid for dansk boghandel; et forår var ved at melde sig. At dette, da det kom, slog mange af de gamle firmaer over ende, så der af de 25-30 dengang organiserede forlag nu kun 5-6 er tilbage, kan ikke undre. Forlagsbranchen har et stort personforbrug. Også om den kan man sige, at mange føler sig kaldede, men at få er udvalgte.

BILLEDFORTEGNELSE

Milos katalog i DFF var konservativt sat med fraktur, bortset fra klummetitlen og en *Notice* bag på det her gengivne titelblad. Hvor lidet forlagsmæssigt, man tænkte i Odense, fremgår af, at denne henvendelse til boghandlere og publikum delvis var formet som en anbefaling af Milos *boglade*. Originalen 12 × 18 cm. – Over for s. 32.

Den fransk påvirkede Chr. Høst havde selvfølgelig valgt antikva til kataloget fra Andr. Fred. Høst & Søn i DFF. Det blev trykt hos Sally B. Salomon, fader til A. C. Riemschneiders kompagnon. For den gamle hædersmand var sønnens medskyld et hårdt slag. »Han var fra det Øjeblik en nedbrudt Mand«, skrev J. L. Lybecker i sine erindringer. Originalen 12 × 18 cm. – Over for s. 33.

Ingen skal beskylde titalbladet til et nedsættelseskatalog fra Gyldendal 1871 for typografisk følsomhed. På bagsiden oplyses, at enhver, der på een gang køber for 20 rigsdaler af nedsættelsen, tilståes 10 pct. rabat. Originalen 11 × 15 cm. – Over for s. 48.

Tre forlagsannoncer i *Nordisk Boghandlertidende* efteråret 1874 i tidstypisk opsætning. »1 G. i Sv. Bokh. Tidn.« over Gyldendals annonce angiver, at den også blev optaget i dette blad, der havde et annoncemæssigt samarbejde med det danske fagblad. Ved oprettelsen af *Norsk Bokhandler-*

tidende i 1879 tiltrådte denne samarbejdet. Det ses, at Gyldendal krævede 48 sk. = 1 kr. for 500 planer med firma. Originalen 12×22 cm. – Over for s. 49.

I 1875 solgte *Illustreret Tidende* en enkelt gang sin forside til annoncebrug. Fr. Wøldikes text er til størstedelen et uddrag af en anonym anmeldelse. Han har medtaget den nøjsomme ros af illustrationerne som »ret vellykkede og karakteristiske«. Originalen 22×39 cm. – Over for s. 112.

5. december 1875 forhåndsavterede Gyldendal og Th. Lind i *Illustreret Tidende* antologien *Fra Fjæld og Dal*, ifølge Boghandlertidende udsendt mellem 7. og 9. december, et ikke særlig sent tidspunkt for bogudgivelse dengang. Hovedannonceringen af bøger i *Illustreret Tidende* fandt sted sidste søndag før jul, i 1875 20. december. Købevanerne var andre. Originalen 12×22 cm. – Over for s. 113.

Gengivelse af en side i kataloget *Udvalg af Gyldendalske Boghandels Forlagsskrifter, passende til Festgaver*, trykt af J. Jørgensen & Co. 1877. Under hovedet med stråhatten øverst til venstre står »Vilh. Pachts Heliotypi«, soltryk. Med dette fine ord betegnedes bl. a. almindeligt klichétryk. Kampen mellem træsnit og klicheer var begyndt. Originalen 17×23.5 cm. – Over for s. 128.

Helside i Boghandlertidende 1876, som her trykt på den brede led. J. J. Grandville var død 1847, og når Immanuel Rée og hans partnere så mange år efter udgav et af hans arbejder på dansk, ligger det nær at antage, at de hentede inspirationen i Ernst Bojesens succes med Wilhelm Busch. Imitation is the sincerest form of flattery. Originalen 24.4×18 cm. – Over for s. 129.

BENYTTET LITERATUR

Dansk / Nordisk / Dansk Boghandlertidende. 1854 ff.

Adressebog for den danske, norske og svenske Boghandel. 1859 ff.
Bogormen. 1903 ff.

Bogvennen.

Aarbog for Bogvenner.

Aarsskrift. Udgivet af Boghandler-Medhjælper Foreningen. 1896-99.

De efter Møntforandringens Indførelse udgivne danske Forlags Kataloger. Med Register udarbejdet af Jul. Bidstrup. 1874-76. Citeret som Danske Forlags-Portegnelser (DFF).

Otto Andersen: Tidsbilleder fra boghandelens verden. 1966.

Otto Borchsenius: En Samfundsopgave. 1877.

— Et Vendepunkt i Kolportage-Industrien. 1877.

Chr. Bruun: Samfundet til den danske Literaturs Fremme i Tidsrummet 1827-1877. 1877.

C.A. Clemmensen: G.E.C.Gad. 1830 25. September 1830. Et Mindekrift ved Hundredaars-Dagen for hans Fødsel. 1930.

O.H. Delbanco: Festskrift i Anledning af Boghandlerforeningens Halvhundredaarsdag den 18. Januar 1887. 1887.

Andr. Dolleris: Danmarks Boghandlere. En personalhistorisk Haandbog. Fire dele: 1893, 1906, 1912, 1919.

— Den danske Provindsboghandels Historie fra omtrent 1800 til 1915. 1916.

Aleks. Frøland: Peter Nansen. Et forsøg på en vurdering. 1962.

— Vore forgængere. Gyldendals personale gennem 100 år. 1968.

C.M. Hansen: Fra min første Boghandlertid. Spredte Minder. 1906.

— Fra mine senere Aar i den Gyldendalske Boghandel. Spredte Minder II. 1911.

- C. M. Hansen*: Fra Gyldendalske Boghandel i svundne Dage. Spredte Minder fra Hverdag og Fest. 1920.
- Det Hegelske Boghandler-Dynastis Grundlægger Frederik Vilhelm Hegel, saaledes som jeg husker ham. 1938.
- Arthur G. Hassø*: Den danske Boghandlerforenings Historie gennem Hundrede Aar. 1937.
- Andr. Fred. Høst & Søn*. 1836 15. April 1936. En Hilsen fra tidligere og nuværende Medhjælpere. 1936.
- Axel Larsen* 2: *Aage Prior*: Festskrift i Anledning af Vilhelm Priors kgl. Hofboghandels 50 Aars Jubilæum. 1859 – 21. Maj – 1909. U.å.
- Aage Laudrup*: Læreaar i Firserne. Glimt af Livet i H. Hagerups Boghandel, Gothersgade 31. 1948.
- J. L. Lybecker*: Erindringer fra mine Læreaar. 1918.
- H. Vilh. Martensen*: Fra mine første 25 Aar i C. A. Reitzels Boglade. 1904.
- Sven Møller Kristensen*: Digteren og Samfundet II. Naturalismen. 1870-1914. 1945.
- Peter Nansen*: Mine 20 Aar i Gyldendal. 1918.
- Helge Nielsen*: Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770'erne til 1834. 1960.
- L. C. Nielsen*: Frederik V. Hegel, hans Forgængere og hans Slægt. Et Mindeskrift I. 1909.
- Lauritz Nielsen*: Den danske Bog. Forsøg til en dansk Boghistorie fra den ældste Tid til Nutiden. 1941.
- Gyldendal gennem 175 Aar. 1945.
- Camillus Nyrop*: Bidrag til den danske Boghandels Historie I-II. 1870.
- Ved det Miloske Jubilæum 12. September 1898. Bidrag til den danske Boghandels Historie. 1898.
- Louis Petersen*: Om J. Chr. Petersen og hans Papirhandel 1845-1895. 1895.
- Gustav Philipsen*: Af min Urtegaard. 1923.
- H. P. Rohde*: Ernst Bojesen. Storforlægger i humør, kunst og oplysning. 1958.
- Inger Simonsen*: Den danske Børnebog i det 19. Aarhundrede. 1946.
- Smaa Rids af danske Boghandlere og deres Virksomhed. 21 artikler i Dansk Boghandlertidende. 1927.

Alfred Sørensen: Minder fra det gamle Ringkjøbing. 1923.

Ove Tryde: Danske Boghandlerbiografier. 1957.

Søren Vasegaard: Fra Bakkes Boghandel. I. Bidrag til Belysning af
kjøbenhavnske Bogforhold ved Midten af det 19. Aarhundrede.
1932.

T.Vogel-Jørgensen: Berlingske Tidende gennem to Hundrede Aar.
1749-1949. I-III, 1-2. U.å.

Otto B.Wroblewski: Ti Aar i C. A. Reitzels Boglade. 1889.

– Fem Aar i Roskilde. 1917.

– Om Boghandelen i Danmark i det 19. Aarhundrede. Et Tidsbillede.
1901.

INDEX

- à condition 27, 52f
 Adressebogen 83, 85, 92, 145, 156
 afregningsudvalget 52, 127
 Ahnlund, Knut 136
 almanakker 89, 148-49, 169
 Andersen, Axel 143
 Andersen, H. C. 18, 22, 32, 102, 117
 Andersen, Otto 156
 annoncer 43, 86f
 antikva 12, 15
 antikvarboghandel 170
 Appel, Lauritz 153
 arbejdstid 62f
 Arnesen, Paul 131
 Aschehoug Dansk Forlag 130
 auktion 105, 135
 Austen, Jane 98

 Baggesen, Jens 117
 Bakke, H. Chr. 92, 94-95
 Balslev, C. F. 112-13
 Balzac 151
 Bang, August 154
 Bang, Herman 151
 Bang, Jørgen 160

 Barfod, Olaf O. 137
 Bastian 137
 Beck, Vilh. 165
 beholdningsliste 52, 128
 bekendtgørelser 60f
 Bell, Currer 109
 Bergmann, Emil 41
 Bergmann & Hansen 17
 Bergsøe, Vilh. 27, 30, 111, 122
 Berlin, N. G. 77
 Berlingske Tidende 37, 96f
 Bibliotekscentralen 43
 Bidstrup, Joh. 14-15, 16f
 Bierberg, Ernst 137
 Biering, F. 138
 Bille, C. St. A. 97
 bindsubskription, se
 subskription
 Bing, M. H. 154
 Bing & Søn, H. J. 137, 138
 Birkedal, Vilh. 165
 Bismarck 101
 bissekramhandel 101
 Bjørnbak, P. 169
 Bjørnson, Bjørn 113
 Bjørnson, Bjørnstjerne 21-22, 30, 33, 112, 146

- BKA 49, 128, 142, 153
 Blad for Boghandlermedhj. 41
 Blicher, St. St. 117
 Bluhme, P. E. 62
 BMF's Aarsskrift 136
 Bogbinderlaugst 31
 bogfortegnelse 9, 20, 21, 43, 72,
 80-81, 131, 133
 boghandler, ordet 39
 boghandlerblade 88
 Boghandler-Fagskolen 161
 Boghandlerforeningen i Kjøben-
 havn 12, 14, 15, 33, 34, 39f,
 42, 48, 49, 50, 52, 53, 58, 61,
 69, 75, 76, 85, 101, 115, 125,
 127-28, 134, 141, 142, 144,
 146, 170, 171
 Boghandlerforeningens
 Kommissionsanstalt 49, 128,
 142, 153
 boghandlermedhjælper, se
 medhjælper
 Boghandlermedhjælper.
 Biblioteket 41, 71, 161
 Boghandler-Medhjælper-For-
 eningen 1862 41
 boghandlermøder, nordiske 20,
 33, 101-02, 114
 Boghandlertidende 10, 11, 12, 13,
 14, 17, 20, 24, 35, 37, 40, 42f,
 44, 58, 60, 70, 72, 76, 82-83,
 85, 91, 101, 134, 139, 142, 151
 boglotterier 104
 bogpriser 30f
 Bojesen, Ernst 25, 45, 110, 113,
 124, 135-36, 149, 150, 161-62,
 171
 Bokkenheuser, C.H. F. 153
 Bonnier, Albert 55
 Bonnier, Karl Otto 115
 Bookseller, The 13
 Borchorst, F. 129
 Borchsenius, Otto 25, 100
 Bossange Père 140
 Boyesen, Einar 78
 Brandes, Edv. 80, 111
 Brandes, Georg 87, 110, 111,
 112, 157-59
 Brandt, Alex. 152
 Brandt, C. J. 144
 Branner, Povl 129
 Branner, Th. 46, 121, 129
 Branner og Korch 129
 Brehm 31, 35, 160
 Brockhaus, F. 131
 Brummer, Fr. 106-07
 Bruun, Chr. 45
 brystsukker 59
 Bulwer Lytton, E. 94
 Busch, Wilh. 162
 Busck, Arnold 153
 Bærentzen & Co. 137
 Bøgh, Erik 36, 157, 159
 Bønnelycke, Kjeld 88
 børnebøger 119-20, 144
 Børsen 106
 Cammermeyer, Albert 114, 169.
 Cantú, C. 32, 131
 Cappelen, J.W. 78-79, 87
 Catalogue of Current Literature,
 se Reference Catalogne of
 censur 90
 Cherbuliez, Victor 112

- cirkulærer 74, se også
 subskription
 Clausen, H. N. 132
 Clément, D. L. 26
 Clemmensen, C. A. 155
 Collett, Camilla 112
 collision, se kollision
 Crébillon 169
 cykler 59-60
- dagblade 85, 86, 96f
 Dagbladet 96f, 158
 Dahl, Johan 106-07
 Dal, Erik 5
 Damernes Noteringskalender
 149
 Dansk Bogfortegnelse, se
 bogfortegnelse
 Dansk Boghandlertidende, se
 Boghandlertidende
 Dansk Penning Magazin 140
 danske Bibelselskab, Det 77
 Danske Boghandlers Kom-
 missionsanstalt 49
 danske Boghandlerforening, Den
 se Boghandlerforeningen i
 Kjøbenhavn
 Danske Forlagsfortegnelser 5,
 14f, 19, 21, 23, 26, 30, 31
 danske Forlæggerforening, Den
 se Boghandlerforeningen i
 Kjøbenhavn
 danske Provinsboghandlerfor-
 ening, Den 164
 Danske Samlinger 75
 Darwin, Ch. 24, 80, 111, 160
 Daudet, A. 151
- DBK 49
 Decameron 151
 Deichmann, Jacob 39, 46, 103,
 106-07, 110-11, 118, 127, 134,
 153, 168
 Dein, J. R. 86, 93, 99
 Delbanco, O. H. 39, 42, 130, 131,
 142-43, 158
 Deleuran, Emil 125
 DFF, se Danske Forlags-
 fortegnelser
 Dickens, Charles 30, 37-38, 98,
 109, 127, 128, 147, 156-57
 disponere 52
 Dodt, Beatus 147
 Dolleris, Andr. 15, 18, 48-49, 68,
 70, 90, 92f, 96f, 99, 155, 166,
 168
 Doré, G. 34, 135
 Drachmann, Holger 21, 80, 112,
 151
 Drøhse, T. 81-83
 Dumas, Alex. 94, 109
- eftertryk 33
 Eibe, Carl 128
 Eibe, F. H. 37-38, 44, 49, 50, 52,
 68, 69, 75, 127-28, 148, 156-57
 Eibe, N. Jul. 121
 Eliot, George 98
 Engelstoft, Chr. 160
 England 144
 Erslev, Eduard 143, 147
 Erslev, Emil 146
 Erslev, Jacob 146-47, 155
 Erslev, Kr. 147
 Erslev, Aage 147

Erslew, Th. H. 131
 Etlar, Carit 29, 30, 120-21
 Ewald, Carl 151
 Ewald, H. F. 33, 111, 155
 »Evheden« 19, 64

 Faber, Jul. 46
 Fabers Rejseliste 143
 Fabricius, A. 143
 Fabricius, F. 131
 faglitteratur 23f
 fast regning 53f
 Fausbøll, M. V. 130
 Fenger, P. A. 144
 Ferslew & Co., C. 31
 Fischer, J.W. 91
 Flaubert, G. 148, 149
 Flinchs Almanak 89, 149
 Flor, Chr. 168
 Flora Danica 31
 Flygare-Carlén, E. 94
 Flyveposten 37, 98
 Folkelæsning 132
 Folkeoplysning Fremme,
 Udvalget for 25, 132
 Folkets Almanak 148-49
 Folkets Avis 36
 fonografen 60
 Forening for Boghaandværk 5, 25
 foreninger 38f, 170-71
 forlagsaverting 72f
 forlagsbind, se indbindinger
 forlagsboghandler, ordet 39
 Forlagsbureauet 23, 31-32, 72,
 102, 130-32, 144
 forlagscirkulærer, se cirkulærer
 Forlagsforeningen 130

Forlagsinstituttet 17
 Forlangsedler 43, 142
 Forster, John 128, 156-57
 f.r., se fast regning
 Fra alle Lande 134, 135
 fraktur 12, 15, 73
 Frankrig 34, 135, 144
 fremtagning på lager 64f
 friexemplarer 54f, 75
 Frimodt, J. 62
 Frølich, L. 150
 Fyens Stiftstidende 71, 85
 Fællesudvalget 170-71
 foljetoner, foljetonforlag 45-46,
 89, 95f, 120, 167f

 Gad, Fr. 133
 Gad, G.E.C. 42, 43, 45, 72-73,
 75, 81-83, 130-31, 132-33,
 148, 154, 155
 Gad, Oscar 133
 gennemsyn 27
 Gjellerup, Jul. 138
 Gjellerup, Karl 151
 Gjørup, M. 94
 Godet, Frédéric 126
 Goldschmidt, M.A. 30, 34, 98,
 120, 146
 Goncourt, Brd. 151
 Grundtvig, N. F. S. 136, 144
 Grünerske Handelsakademi 123
 Grøn, George C. 114, 118
 Gudelige Smaaskrifter 152-53
 gummistempler 71
 Gyldendal 5, 19, 25, 26, 27, 31,
 33, 43, 46, 47-48, 52, 55-56,
 63, 65, 66, 68, 72, 73, 74, 75,

- 76, 79, 80, 84, 86, 106, 107,
109f, 114, 116-17, 121, 124,
140, 150, 153, 158-59, 160,
162, 171
Gyllembourg-Ehrens-vård 117
Goethe 5
- Haase & Søn, P. 47
Hackländer, F.W. 159
Hage, Carl 151
Hagerup, Eiler H. 130, 166
Hagerup, H. 62-63, 69, 129-30
Hallesen, frøken 148
Haly, C.F. 142
handelsrejsende 76f
Hansen, C.M. 62, 63f, 68, 69
Hansen, Chr. 108-09
Hansen, Constantin 77
Hansen, Niels 88
Harte, Bret 148
Hartmann, Godfred 154
Hasselbalch, Steen 147
Hassø, Arthur G. 50
Hauch, Carsten 115, 117
Hegel, Fr. V. 33, 39, 40, 45, 46,
47, 48, 58, 59, 63, 68, 77-78,
86f, 109f, 114-15, 130, 154,
155, 157-59
Hegel, Jacob 109, 113-14, 118,
132
Heiberg, A.C.L. 165
Heiberg, J.L. 117
Helm-Petersen, J.F. 154
Helm-Petersen, S.F. 165
Helweg-Larsen, Niels 154
Hempel, Søren 165
Hempelske Boghandel 165-66
- Hendriksen, F. 25, 131
hertugdømmerne 53, 77, 151
Hertz, Henrik 117
Hetsch, Chr. 143
Hetzel, Jules 150
Heyse, Paul 36, 84, 112, 157-59
Hindenburg, T. 122
Hirschsprung, Aage 107
Historisk Archiv 134, 135
Hjort, Peder 103
Hjælpe-kassen 39
Hoffensberg, Jul. 137, 138, 139
Hoffensberg, Jespersen & Fr.
Trap 137-38, 165
Holm, J.J. 150
Holm, N.P. 95, 105
Holst, H.P. 96, 117
Hornemann, Emil 146-47
Hostrup, C. 127
Hugo, Victor 98
Huitfeldt, H. J. 84
Husvennen 37, 148
hæftesubskription, se
subskription
Høffding, Harald 111
Høst, Andr. Fred. 33, 40, 45, 54,
125f, 136, 144, 154, 155
Høst, Chr. 125, 126
Høst & Søn, Andr. Fred. 32, 64,
125f
Høyen, N. L. 84
Haagensen, M. 143
- Ibsen, Henrik 30, 33, 66, 110,
112
ikke-antagne boghandlere 50-51,
75

- Illustreret Tidende 32, 88, 131,
 132, 142
 Illustrierte Zeitung 140
 indbindinger 26, 56f, 73, 113,
 123
 Indre Mission 100
 Ingemann, B. S. 22, 32, 57, 117
 Israel, Moritz 169
 Iversen, C. 153
 Iversen, C. G. 130, 143-44, 168

 Jacobsen, J. P. 111
 Janson, Kristofer 112
 Jensen, Michael H. 137
 Jensen, Thit 160
 Jespersen, E. 58, 129, 137-39
 Jespersen, Einar 138
 Jespersen, Halfdan 69-70, 138
 Jespersen og Pio 81, 121, 129,
 139
 Jókai, Maurus 159
 Jordan, E. O. 167
 Jordan, L. 46, 94, 95, 166, 167,
 168
 Juel-Hansen, Erna 151
 julekataloger, se kataloger
 Justitsministeriet 100-01
 Jydsk Forlags-Forretning
 114
 Jørgensen, L. A. 105, 147-150

 kalendere, se almanakker
 karakteriserede boghandlere 51
 kataloger 79f, 133
 Kierkegaard, P. Chr. 166
 Kierkegaard, Søren 117
 Kingo 164-65

 Kipling, R. 129
 Kittendorff & Aagaard 143
 Kjærbølling, N. 148, 149
 Kjøngs-Plaster 60, 65
 Klein, Camilla 156
 Klein, Louis 65
 Klein, Rudolph 135, 154-56
 Knight, Charles 140
 kollision 33f, 134-35, 156f
 kolportage 32, 99f
 kommis, se medhjælper
 kommissionsskrifter 16
 kommissionærer =
 boghandlere 48-49
 kommissionærvirksomhed 46f,
 67-68, 127, 141, 153
 kommunikation 72f
 komponerede bind, se
 indbindinger
 kongelige Bibliotek, Det 66, 141
 kontant, kontantartikler 53f
 kontingent 40, 41
 kort 20
 kroner og øre 9, 10
 Kaalund, H. V. 123

 lagerføring 9
 lagerkataloger, se kataloger
 Lamprecht, F. 131
 Lange, Jul. 122
 Langhoff, J. H. S. 107-08
 Langhoff, P. B. H. S. 107
 Langhoff, Søren 106-07, 154
 Larsen, Axel 153
 Larsen, Vilh. 71
 Laudrup, Aage 69
 Lehmann & Stage 47

- lejebiblioteker 41, 89f, 109, 129
 Leonora Christine 25, 111
 le Sage 109
 leveringsformer 52f
 Levetzow, Cornelia 126
 Leytpoldt, Fr. 11
 Lie, Jonas 112
 Lind, A. 143
 Lind, Th. 77-78, 81-83, 87, 128, 133, 154
 Listov, J. 153
 Livingstone, D. 135
 Lollands-Posten 86
 Lorenzen, Marcus 107
 Lose, C. C. 130, 131, 142
 Lose & Delbanco 131, 144
 Lund, F. C. 143
 Lund, Jacob 44
 Lundbye, J. Th. 123
 Lybecker, J. L. 22, 29, 62, 64, 69, 107, 128, 130, 152
 Lybecker & Meyer 142, 143
 Lübke, W. 122
 Lydiche, P. G. 12, 15
 læretid 69
 Læsendes Aarvog 35
 lønninger 68f
- Mansa, H. F. 61, 93
 Martensen, H. Vilh. 69
 materie 64f
 medhjælper 41, 70, 71
 Melville, Herman 98
 Menneskets Hjerte-Speil 165
 Meyer, Eduard 37-38
 Meyers Konversationslexikon 160
- Michaëlis, Karin 160
 Michaëlis, Sophus 160
 Michaelsen, Th. 20f, 144
 Michaelsen & Tillge 75
 Mill, Stuart 24, 112
 Milo, slægten, firmaet 144, 163-65, 168
 Molbech, C. K. F. 22
 Molière 29
 Moltke, L. 37-38, 127, 153, 157
 mormonliteratur 23, 166
 Mummes Boghandel 106
 Mühlbach, Luise 94
 Müller, J. P. 145
 Müller, Ludv. Chr. 144
 Mynster, F. L. 149-50
 mødepligt 40
 Møller, Poul Martin 23
 Møller, S. L. 30, 153
 Møller, Vilh. 148
 møntreformen 9f
- Nansen, Peter 107, 113-14, 118, 162, 171
 Naver, Rasmus 150-51
 nedsættelser 16, 73, 80, 102f, 135
 Nielsen, Helge 89, 90-91, 95
 Nielsen, Lauritz 26, 134
 Nielsen, R. 166, 168-69
 Nielsen, Rasmus 146
 Nielsen, Rudolph 41-42
 Nissen, A. Th. 78-79
 Nordisk Boghandlertidende, se Boghandlertidende
 Nordisk Conversationslexikon 32, 131

- nordiske Bogverden, Den 42, 161
- nordiske Forlag, Det 114, 124, 162, 171
- Norge 22, 26, 33, 37, 40, 77, 78, 79, 82, 86-87, 132, 141
- Nyrop, Camillus 90, 97, 100, 102, 103, 104, 135
- Nyrop, Louis K. 150
- Nyt Nordisk Forlag 137
- Nær og Fjern 100, 146
- næringsloven 1857 61
- Olsen, Thorw. 78-79
- omslag 26
- omsætningshastighed 9, 32
- ophavsret 33f
- oplag 28, 149, 160
- optagning af materie 64f
- ordrer, optagelse af 74
- oversættelser 34f
- Paludan-Müller, Fr. 22, 30, 117
- partikøb 54
- Paulli, G. 132
- Paulli, R. 15, 26
- Penny Magazine 140
- Petersen, N. M. 135
- Petersens Fond, Egmont H. 130
- Philipsen, Bella 122
- Philipsen, Gustav 35, 45, 73, 86, 101-02, 123, 124-25, 134, 136, 162, 170
- Philipsen, Ludvig 45, 124
- Philipsen, P. G. 23, 26, 30, 31, 32, 35, 37, 45, 57, 72-73, 74, 86, 103, 110, 111, 121f, 135, 153, 155, 162, 171
- Pio, F. Chr. 98
- Pio, Jean 153
- Pio, V. 29, 45, 46, 95-96, 121, 128-30, 135, 139, 149, 160, 165, 167
- pladsannoncer 69
- planer, se subskription
- Poe, Edgar Allan 98
- Ponson du Terrail 97
- Pontoppidan, Henrik 151
- portrætter, se kort
- postvæsen 24, 61, 85
- Prior, Gartner 150
- Prior, Vilh, 23, 37, 68, 150, 152-53
- Prior, Aage 153
- prisnedsættelser, se nedsættelser
- problembøger 24
- prospekter, se kort
- Provinsboghandlerforeningen af 1874 41, 58, 61
- Provinsboghandlerforeningen af 1891 164
- provinsforlag 15, 23, 45-46, 163f
- Publishers' Weekly 11
- Punch 159
- rabat, rabatsatser 10, 51, 53f
- rabatberettigede boghandlere 39, 48-49
- Recke, Ernst v. d. 150
- Rée, Bernhard 88
- Rée, Immanuel (I) 156
- Rée, Immanuel (II) 17, 24, 73, 128, 129, 156f

- Reference Catalogue of Current Literature 13, 20
- Register til DFF 14, 16f
- Reimer, Eli 5
- Reitzel, C. A. 18, 26, 32, 45, 52, 57, 62, 64, 69, 72, 75, 106, 113, 114f, 121, 127, 133, 134, 145, 146, 169, 171
- Reitzel, Carl 44, 115, 118
- Reitzel, Theodor 115, 118
- remittere 52
- Renan, E. 24, 29
- restoplæg, restoplagsforlæggere 45-46, 73, 77, 95, 98, 167f
- Reuter, Fritz 22, 30, 151
- Richardt, Chr. 111
- Riemenschneider, A.C. 155
- rigsbankdaler 9
- Rom, N. C. 148-49
- Rostrup, E. 121-22
- Ruhmor, Th. 126
- Rydberg, Victor 151
- Sacher-Masoch 148
- Salmonsens, Brødrene 160-61
- Salmonsens, J. 41, 42, 160-61
- Salmonsens, Moritz 161
- Salmonsens Konversationslexikon 160
- Samfundet til den danske Litteraturs Fremme 45, 146
- samhandel 39, 51f
- Sand, George 98
- Schack, Hans Egede 118
- Schandorph, Sophus 111
- Scharling, Henrik 117-18
- Schellenberg, A. G. 90
- Schlawitz, A. 137
- Schmidt, P. J. 50
- Schmidt, Rudolf 37-38, 62, 69, 127, 146, 148
- Schon, Andr. 45, 77, 133, 151-52
- Schubothé, J. H. 18, 45, 106f, 112, 113, 114, 116-17, 118, 146, 171
- Schultz, Fr. Hostrup 160
- Schultz, J. H. 64-65, 160
- Schultz, Magnus A. 166
- Schultz, Marinus M. 85, 166
- Schwartz, Otto 81, 137-38
- Schönberg, Karl 45, 75, 136-37, 144
- Schönbergske Forlag 137, 156
- Schönemann, V. 153
- Scott, Walter 30, 32, 122, 153
- Seidelin, K. H. 35
- Seidelinske Officin 65
- Shakespeare 107, 108
- Simonsen, Inger 119, 137
- Skandinavisk Boghandel 143
- Skat Jørgensen 5
- Skouboe, Edv. 168
- Smiles, S. 133
- Smith, Jokum 5
- Smollet 109
- socialistisk litteratur 24, 101
- Solstrålefortællinger 122
- sortimentsboghandel 40
- speditionsforretning 49
- Spielhagen, Fr. 151
- »Stages Lyst« 63
- Stange, L. 160
- statistik 17-18, 20f, 40-41
- Steen, Chr. 119, 140, 154

- Steen, Frederik 119
 Steen & Søn, Chr. 45, 77, 95f,
 119f, 129, 146, 151
 Steffensen, Poul 121
 Steiger, E. 13
 Stinck, C.W. 143, 153
 Strauss, D. F. 24
 subskription 27f, 37, 71, 72, 76,
 83f, 135, 152
 Sue, Eugène 94, 109
 Sundby, N. A. 138
 Sundby & Jespersen 81
 Svenska Bokförläggareförening-
 gen 48, 143
 Sverige 34, 40, 55, 82, 86
 Sørensen, Alfred 95
 Sørensen, Charles 41-42
 Sørensen, Ferd. C. 157
 Sørensen, Th. 156
 Sørensen & Co., C. E. 42

 Taine, H. 112
 Tegnér, Esaias 35
 Tegner & Kittendorff 143
 Thackeray 98
 Thaning, Vilh. 153
 Thaning & Appel 143, 153-54
 Thierrys Boghandel 138
 Thomsen, August 121
 Thomsen, Chr. 161-62
 Thomsen & Bojesen 161-62
 Thoresen, Magdalene 112
 Thyregod, C. A. 147, 148, 149
 Thaarup, Axel 142
 Thaarup, E. L. 49, 50, 104, 140-
 41, 144
 tidsskrifter 87-88

 tilbagekaldelse 27, 44
 Tillge, E. S. 144-45
 Tillge, Holger 145
 Topsøe, Vilh. 111
 Torst, G. 11
 Trap, Fr. 137, 138, 139
 Traps Danmark 131
 Tryde, Ove 132, 136
 Tryde, Vilh. 70
 Tuxen, J. C. 122
 Turgenjev, I. 30, 148, 149
 Twain, Mark 148
 Tveterås, Harald L. 77, 87
 typografstrejke 70
 Tyskland 22, 46, 73
 Tønsberg, N. C. 132

 udenlandsk sortiment 39, 47
 udleveringslagre 74, 141
 udsendelsesformer 25f
 Udvalget for Folkeoplysnings
 Fremme 25, 132
 Uniform Trade List Annual 11,
 13
 Universitetsbiblioteket 141
 Ursin, Georg Chr. 150-51

 Vahl, J. 20, 131
 Wahl, N. A. 168
 Vajsenhuset 77
 Wallin, J. O. 123
 varesortiment 59f
 Vasegaard, Søren 92, 94-95
 Watt, Robert 148
 Vaupell, C. 121
 Weber, J. J. 140
 Weil, Gustav 169

- Welhaven, J. S. 112
 Venninghausen, J. E. 90
 Verne, Jules 151-52
 Westrup, August 149
 Wied, Gustav 134, 135-36
 Wildt, Johan 94
 Wimmer, L. F. A. 153
 Winther, Chr. 22, 30, 32, 77,
 117, 122
 Wisbechs Almanak 89, 149
 Vogel-Jørgensen, T. 96-97
 Wroblewski, Otto B. 10, 34, 49,
 83, 92, 120, 145-46
 Wulff, J. L. 169
 Wulff, Wm. L. 169
 Vulpius, C. A. 109
- Wøldike, Fr. 23, 34, 45, 46, 59,
 73, 103, 105, 108, 110, 133f,
 147, 149, 151, 152, 155, 161
- Zweigbergk, Eva von 162
- Oehlenschläger, Adam 32, 54,
 115, 125, 126, 154-55
 Oehlenschläger-Selskabet 32,
 126, 154-55
 Ørsted, H. C. 125
- åbningstider 67, 68, 70
 Aarbog for Bogvenner 35
 årsopgørelse 52

Copyright Aleks. Frøland 1969. Bogen er sat med Monotype Bell og trykt hos Nordlundes Bogtrykkeri, København. Papiret er uglittet tryk E fra De forenede Papirfabrikker. Clicheerne er udført af F. Hendriksens Eftf. Reproduktions-Atelier og bogbinderarbejdet af Harry Fløistrup. Typografien er lagt til rette efter et oplæg af Eli Reimer. Bogen er den anden medlemspublikation 1969 til Forening for Boghaandværks medlemmer.

En mindre del af oplaget er stillet til rådighed for boghandelen gennem Danske Boghandleres Kommissionsanstalts forlagsafdeling.

